

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἄριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σειρᾶς, Νέα Σειρά: Τμήμα Θεολογίας, τόμος 10, Θεσσαλονίκη 2000, σχ. 24x16,5 ἐκ., σσ. 1-350.

Ὁ τόμος αὐτός, ὡς σημειώνει στὸν Πρόλογο ὁ Ἄν. Καθηγητὴς Ἀνέστης Κεσελόπουλος, ἐκδόθηκε πρὸς συμμετοχὴν τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἄριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης στὶς ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ Ἰωβηλαίου «ὑπενθυμίζοντας αὐτὴ τὴν πολλοῖς λησμονημένη παράμετρο. Θέλει νὰ ὑπομνήσει ὅτι τὸ 2000 ἔχει σημασία καὶ νόημα ἀπὸ δύο γράμματα ποὺ τὸ συνοδεύουν. Τὰ γράμματα μ.Χ., ποὺ σημαίνουν μετὰ Χριστόν, προσδιορίζουν τὸν ἀριθμὸ καὶ ἐξηγοῦν ὅτι ἡ ἀρχὴ γιὰ τὴ νέα μέτρηση τοῦ χρόνου εἶναι τὸ γεγονός τῆς κατὰ σάρκα γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Αὐτὸ τὸ γεγονός τέμνει τὸ χρόνο καὶ τὴν ἱστορία νοηματοδοτώντας ἔτσι τὸ χρόνο καὶ τὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου» (σ. 7). Τὰ κείμενα, ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν τόμο, μολονότι «δὲν ἔχουν ὅλα ἄμεση ἀναφορὰ στὸ Ἰωβηλαῖο, οὔτε γράφτηκαν γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἐπέτειο», παρὰ ταῦτα «ἔχουν οὐσιαστικὴ σχέση μὲ τὸ γεγονός τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ, ἀφοῦ μαρτυροῦν προεκτάσεις του ὄχι μόνο στὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ στὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ» (αὐτ.).

Ὁ τόμος περιλαμβάνει τὶς ἐξῆς μελέτες: «Ἡ ὁμολογία πίστεως τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου Κοκκίνου» (Χρήστου Ἀραμπατζῆ / Α.Π.Θ.) σσ. 9-41. — «Ἡ καταλληλότητα ἐνός κατὰ χριστιανικὸν βοηθήματος ἀπὸ παιδαγωγικῆς πλευρᾶς» (Καθηγητοῦ Χρήστου Βασιλοπούλου / Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.) (σσ. 43-52). «Ἡ τεχνολογικὴ πρόκληση στὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ ἡ θεολογικὴ ἔρευνα» (Καθηγητοῦ Βασιλείου Τρ. Γιούλτση / Α.Π.Θ.) (σσ. 53-60) — «Images of the religions other in Christianity» (τοῦ Prof. Dr. Gregorios D. Ziakas / Thessaloniki) (σσ. 61-71) — «Οἱ γυναῖκες σὲ ἡγετικὲς θέσεις τῆς θεολογικῆς ἐκπαίδευσης» (Ἐπικ. Καθηγη-

τριάς Δήμητρας Α. Κούκουρα / Α.Π.Θ.) (σσ. 73-82) — «*Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. Προβλήματα καὶ Προοπτικὲς*» (Ἄντωνίας Γρ. Κυριατζῆ) (σσ. 83-92) — «*Θεολογικὴ θεώρηση τῆς ὑποβοηθούμενης ἀναπαραγωγῆς*» (Καθηγητοῦ Γεωργίου Ἰ. Μαντζαρίδη / Α.Π.Θ.) (σσ. 93-111) — «*Ἡ θρησκευτικὴ συνέλευση τῆς Ρώμης (Βατικανό, 25-28 Ὀκτωβρίου 1999)*» (Καθηγητοῦ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου / Α.Π.Θ.) (σσ. 113-152) — «*Ἡ σάρκωση τοῦ Λόγου ὡς θεμελιώδης ἱεραποστολικὴ ἀρχὴ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας*» (Καθηγητοῦ Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου / Α.Π.Θ.) (σσ. 153-163) — «*Ἀνέκδοτα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλία Βέροιας (1828-1876)*» (Δημ. Ἀγγ. Παπάζη, Δρος Θ.) (σσ. 165-186) — «*Grossing the Boundaries and Initiation in the Hellenistic Mystery Cults*» (Assistant Professor Panayotis Pachis) (σσ. 187-220) — «*Τὸ γυναικεῖο ζήτημα καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση*» (Καθηγητοῦ Ἰωάννου Σ. Πέτρου – Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.) (σσ. 221-237) — «*Τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα...»*. Σχόλιο στὴν περὶ Θεοτόκου διδασκαλία τοῦ ἁγίου Σιμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου» (Ἐπικ. Καθηγητοῦ Χρυσοστόμου Ἀ. Σταμούλη / Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.) (σσ. 239-244) — «*Μοναχισμὸς καὶ Ὁρθοδοξία τῆς πίστεως*» (Καθηγητοῦ Δημητρίου Τσελεγγίδη / Τμήματος Θεολογίας Α.Π.Θ.) (σσ. 245-253) — «*Ἡ μέριμνα τοῦ Ἰ. Καποδίστρια γιὰ τὴν ἐπιστροφή τῆς Ἁγίας Ζώνης στὴ Μονὴ Βατοπεδίου (1831)*» (π. Δημητρίου Στρατῆ, Δρος Θ.) (σσ. 255-278) — «*Ἡ παράσταση τοῦ ἀκτίστου φωτὸς στὴ βυζαντινὴ χριστολογικὴ εἰκονογραφία*» (Καθηγητοῦ Κωνσταντίνου Π. Χααραλαμπίδη / Α.Π.Θ.) (σσ. 279-318) — «*Ἡ παράσταση τῶν αἰῶνων στὴ Λιτὴ τοῦ Καθολικοῦ τῶν Ἁγίων Πάντων τῆς Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων*» (Γλυκερίας Μιχ. Χατζούλη / Α.Π.Θ.) (σσ. 319-349).

Ἐκφράζοντας τὴ χαρὰ μας γιὰ τὴν ἀνοδικὴ πορεία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σημειώνουμε ὅτι κάθε νέος τόμος τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ «Τμήματος Θεολογίας», ὅπως καὶ τοῦ «Τμήματος Ποιμαντικῆς καὶ Κοινωνικῆς Διακονίας» τῆς Σχολῆς αὐτῆς συνεχίζει τὴν λαμπρὴ παράδοσι τῆς ἐντατικῆς καὶ γόνιμης καλλιέργειας ὄλων τῶν θεολογικῶν κλάδων καὶ τῆς γιὰ μερικοὺς ἐξ αὐτῶν πρωτοποριακῆς προσφορᾶς τῆς Σχολῆς αὐτῆς τόσον στὴν Ὁρθόδοξη, ὅσον καὶ στὴν Παγχριστιανικὴ Θεολογία. Τὸ πρωτοποριακὸ αὐτὸ στοιχεῖο εἶναι ἐκδηλο σὲ ἀρκετὲς ἐκ τῶν περιλαμβανομένων στὸν Τόμο ἐκλεκτῶν μελετῶν (λ.χ. τῶν συναδέλφων κ.κ. Βασκ. Γιούλτση, Γρηγ. Ζιάκα, Γ. Μαντζαρίδη, Γ. Μαρτζέλου καὶ Ἰ. Πέτρου), οἱ ὁποῖες προβληματίζουν καὶ προωθοῦν τὸν θεολογικὸ στοχασμό.

Ὁ γράφων σάθηκε ἰδιαίτερος, ἔνεκα προσωπικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ

προσωπικής περι το θέμα ένασχολήσεως, στην περι του «γυναικείου ζητήματος» αξιόλογη μελέτη του. Ί. Πέτρου, ή όποία όρθως έπισημαίνει ότι από θεολογική ή δογματική άποψι δέν άποδεικνύεται τίποτε έναντίον τής χειροτονίας τών γυναικών. Έπομένως, «ή αναζήτηση δημιουργίας θεολογικών έπιχειρημάτων “δογματικού” χαρακτήρα δέν πρέπει νά έχει θέση στη (σχετική) συζήτηση. Είναί πιό ειλικρινής ή στάση πού θεωρεί ότι είναί ένα θέμα, τό όποιο λόγω τής μακροχρόνιας πρακτικής και συνήθειας θα δημιουργήσει περισσότερα προβλήματα από αυτά πού θα λύσει» (σ. 236). ‘Ο σ. δέν είναί αντίθετος στό «νά έπανεισαχθει ό θεσμός τών διακονισσών» και τό σπουδαιότερον στό «νά άποδεχθει ή Έκκλησία χωρίς περιορισμούς τίς νέες αντίληψεις για τίς σχέσεις άνδρών και γυναικών»

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Κωνσταντίνου Δ. Καλοκύρη, *Οί Κανόνες τών Χριστουγέννων και του Πάσχα – Οί Είρημοί τών Φώτων* (κείμενο, έρμηνεία, σχόλια-παρατηρήσεις), Θεσσαλονίκη, σχ. έκ., σσ. 156.

‘Η έκλογή του παρόντος βιβλίου στην παρούσα βιβλιοπαρουσίαση όφείλεται στό ότι ό γραφον συνηράγη από την άνάγνωσί του, καθώς στις άρχές του Δεκεμβρίου 2002 τό πήρε στά χέρια του νά τό αναγνώση άλλη μιá φορά, καθώς διατηρούσε την άνάμνησι τής γοητείας εκ τής πρό μηνών πρώτης αναγνώσεως και τό θεωρούσε ως κατάλληλο πρός πνευματική προετοιμασία για την βιωματική ύποδοχή τών έορτών τών Χριστουγέννων και τών Θεοφανείων, όπως άργότερα τής Αναστάσεως του Κυρίου. ‘Ως σημειώνει ό σ. στό καλλιτεχνικό έξώφυλλο του βιβλίου του «ΟΙ ΚΑΝΟΝΕΣ τών Χριστουγέννων, τών Θεοφανείων και του Πάσχα άνήκουν στους ώραιότερους και δογματικώτερους ύμνους τής ‘Ορθοδόξου Έκκλησίας. Τό όμολογούν οι μεγάλοι ξένοι και Έλληνες ειδικοί μελετητές τους, αλλά τό πιστεύουν και άρκετοί άλλοι, πού χωρίς νά είναί ειδικοί, όμως με τή μακροχρόνια άκοή τους και την κάποια γνώση τής γλώσσας τής έποχής πού γραφτήκαν (8ος αιώνας) μπορούν νά τους άπολαμβάνουν και νά νοιώθουν την ίερή συγκίνηση πού προκαλούν». Τό βιβλίό του έκλεκτου και διακεκριμένου συναδέλφου κ. Καλοκύρη άποτελεί μιάν προσέγγιση τών ύμνων με τή σημερινή γλώσσα του λαού μας. ‘Ο άναγνώστης έχει τό Κείμενο τών Κανόνων στις άριστερές σελίδες του βιβλίου και την έρμηνεία τους στις δεξιές. Με προλογικά κείμενα αυστηρώς έπιστημονικού χαρακτήρος, με εισαγωγικές παρατηρήσεις, με

πολλές και συχνά έκτενεις ύποσημειώσεις γίνεται εύστοχη ιστορικογενετική παρουσίαση της δημιουργίας των Κανόνων και ιστορικοφιλολογική διασάφησης δυσκόλων σημείων αὐτῶν. Ἐπί πλέον ἐπισημαίνονται οἱ «πηγές τῆς ἐμπνεύσεως τῶν δύο μεγάλων ποιητῶν — τῶν δύο τέκνων τῆς Δαμασκοῦ— τοῦ Ἰωάννη Δαμασκοῦ καὶ τοῦ λεγόμενου “Ἱεροσολυμίτη” Κοσμᾶ» (αὐτ.) καὶ ὑποδεικνύεται ἡ μουσικοφιλολογικὴ τεχνοτροπία, ἡ αἰσθητικὴ ἀξία καὶ τὸ θεολογικὸ δογματικὸ τῶν προβαλλομένων Κανόνων.

Ἰδιαίτερος πρέπει νὰ τονισθῆ ἡ ἐξαιρετικὴ ἐρμηνεία σὲ νεοελληνικὴ γλῶσσα τῶν κειμένων, γιὰ τὴν ὁποία κατεβλήθη ἰδιαίτερη φροντίδα, δοθέντος ὅτι ὁ κ. Καλοκύρης ἔχει συναίσθησι τοῦ προβληματισμοῦ τῆς ἀποδόσεως στὴν νεοελληνικὴ λειτουργικῶν ποιητικῶν κειμένων. Ἡ ὑπ’ αὐτοῦ παρουσιάσις τοῦ τόσον ἐπικαίρου προβληματισμοῦ αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἄλλο ἓνα κίνητρο γιὰ νὰ γραφῆ ἡ παροῦσα βιβλιοκρισία, δοθέντος ὅτι σήμερα συζητεῖται εὐρύτατα τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως λειτουργικῶν κειμένων. Στὰ «Προλεγόμενά» του ὁ σ. παρουσιάζει κατὰ τρόπον εὐσύννοπτο καὶ εύστοχο ὄλη τὴ φαινομενολογία τῶν δυσκολιῶν, τὶς ὁποῖες ἀντιμετωπίζει τὸ ἔργο τῶν ὕμνων στὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα κι ἔτσι ὑποβοηθεῖ σημαντικῶς τὴ λήψι θέσεως κατὰ τὶς σχετικὲς συζητήσεις, πού διεξάγονται στὶς ἡμέρες μας μὲ ἀντιτιθέμενες ἀπόψεις: Γράφει: «Ἀρκετοὶ φίλοι ... μὲ παρακινούσαν νὰ δημοσιεύσω μιὰ μετάφρασή τους (τῶν Κανόνων) στὴ σύγχρονη γλῶσσα μας, μὲ τὰ σπουδαιότερα γραμματικὰ σχόλια. Εἶχα βέβαια καὶ ἔχω ἀντιρροήσεις, γιὰ τὸ οἱ ὕμνοι αὐτοὶ ἔχουν τὴ χάρη καὶ τὸ μεγαλεῖο τους ὅπως εἶναι. Γιὰ τὴν κάθε μεταγλώττιση δὲν μπορεῖ νὰ συμμεριστεῖ ἢ νὰ ἀποδώσει μέρος τῆς γοητείας τους. Ἐφ’ ὅσον ἡ γλῶσσα εἶναι βασικὸ στοιχεῖο τῆς ἀξίας κάθε ποιητικῆς δημιουργίας, αὐτομάτως στεροῦνται ἀπ’ αὐτὸ καὶ οἱ ὕμνοι σὲ κάθε μετάφραση. Αὐτὸ βέβαια ἰσχύει καὶ γιὰ ὄλη τὴν ἀρχαία ποίηση. Οἱ λέξεις μὲ τὸν ἦχόν τους δηλώνουν τὸ δικὸν τους περιεχόμενον, τὴν δικὴν τους αἰσθητικὴν φόρτιση, τὴν δικὴν τους μορφικὴν δομὴν, τὴν δικὴν τους ποιότητα — ἂν θέλετε τὴν δικὴν τους “ποίησιν”. Ἔτσι οἱ ἀντίστοιχες σημερινὲς λέξεις, πού τυχόν θὰ μεταχειρισθούμε, δὲν διεγείρουν τὴν αἰσθησὴν μας, ὅπως οἱ λέξεις στὸ πρωτότυπο. Ἀφήνω τώρα τὴν λεκτικὴν πλοκήν, τὶς μοναδικὰς στὴν ἐπιλογήν τους λέξεις, τὰ σχήματα λόγου, τὴν ὁμομηχία, τὴν ὁμοτονία κ.λπ., πού δὲν ἀποδίδονται στὴν κατὰ λέξιν μετάφραση (σ. 6).

Ἐπειτα ὑπάρχει καὶ ἐννοιολογικὴ δυσκολία, ἡ ὁποία προκύπτει, ἐκ τοῦ ὅτι μιὰ λέξις ἔχει ἰδιαίτερον νόημα τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνην, σήμερα, ἢ ἴδια λέξις εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχει ἄλλο νόημα. Ἐπομένως, «πρέπει μοιραῖα νὰ ἀναλύσουμε, νὰ ἐρμηνεύσουμε, νὰ παραφράσουμε (κι ὄχι ὀπλῶς κατὰ λέξιν, νὰ μεταφράσουμε)... Ἐπειτα εἶναι οἱ ὑπαινιγμοί, οἱ συσχετισμοί, οἱ ἀναφορές

καί οἱ παρομοιώσεις τῶν ὑμνογράφων, τίς ὁποῖες τότε ὁ κόσμος τίς καταλάβαινε (γιατί ἡ Ἐκκλησία ἔτρεφε τὰ θεολογικά του ἐνδιαφέροντα), ἐνῶ σήμερα δὲν τοῦ εἶναι κατανοητές... Πρέπει ἀναγκαστικά νὰ ἐξηγήσουμε τίς ἔννοιες. Νὰ παραπέμψουμε στήν ἱστορία τῶν ἐκφράσεων, στίς πηγές τους κ.λπ.» (σσ. 6-7). Ἐπομένως, κάθε μεταγλώττισις πρέπει νὰ συνοδεύεται ἀπό ἀναλύσεις, σχόλια, ἐπεξηγήσεις, περιφράσεις.

Ὁ σ., γνωρίζοντας τίς δυσκολίες αὐτές, ἐπεχείρησε μιάν ἀπλή προσέγγισι (φυσικά ὄχι μετάφρασι) στοὺς Κανόνες τῶν Χριστουγέννων καί τοῦ Πάσχα, καθὼς καί στοὺς Εἰρμούς τῶν Φώτων, μὲ τὰ ἀπαραίτητα σχόλια. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι πολὺ θετικό. Ὁ ἀναγνώστης, γοητευμένος ἀπολαμβάνει τὴν νεοελληνικὴ ἐρμηνευτικὴ ἀπόδοσι τοῦ κ. Καλοκύρη.

Ὁ γράφων χαίρει ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν ἐξαίρετη προσπάθεια τοῦ ἀγαπητοῦ συναδέλφου καί φίλου συγγραφέως, τοῦ ὁποῦ εἶναι τεραστία ἢ προσφορά στοὺς τομεῖς τῆς Βυζαντινῆς καί καθόλου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Ὁ βυζαντινολόγος-ἀρχαιολόγος κ. Κωνσταντῖνος Καλοκύρης, Ὁμότιμος τώρα Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καί Τακτικὸ Μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν Κατάνης, εἶναι διεθνῶς γνωστός γιὰ τὰ μαθήματα καί τίς διαλέξεις του σὲ ξένα Πανεπιστήμια καί γιὰ τὰ ὀγκώδη συγγράμματά του. Μερικῶν ἐξ αὐτῶν δειγματοληπτικῶς ὑπενθυμίζομε τοὺς τίτλους: «Ἄθως» — «Ἡ Θεοτόκος στήν Εἰκονογραφία» — «Βυζαντινὴ Ἐκκλησία Μεσσηνίας» — «Χριστιανικὴ καί Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία» — «Ἡ Ζωγραφικὴ τῆς Ὁρθοδοξίας. — Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης». Ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἄλλων βιβλίων του ἀναφέρομε τὰ ἑξῆς: «Ἡ Ναοδομία καί ἡ σύγχρονη τέχνη» — «Θεοτοκόπουλος» — «Ἡ ἀρχαία Ρίθυμνα» — «Ὁ μουσουργὸς Ἰω. Θ. Σακελλαρίδης» — «Ἡ Φάτνη τῶν Χριστουγέννων». Σὲ ξένες γλῶσσες, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἔχουν δημοσιευθῆ τὰ ἑξῆς: «*The Essence of Orthodox Iconography*» — «*The Byzantine Wall Paintings of Creta*» — «*Theophano die griechische Kaiserin Deutschlands*» — «*Die Wand malereien der griechisch - Orthodoxen. Metropolitan Kathedrale in Bonn-Beuel*» κ.ἄ.

Γενικῶς ὁ κ. Καλοκύρης ἔχει συντελέσει σημαντικῶς στήν προώθησι τῆς Βυζαντινῆς καί καθ' ὄλου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, ἔχει ἀπαλλάξει αὐτὴν ἀπὸ τὰ δεσμὰ μιᾶς ἐμμόνου (ἐν+μένειν) ἐνδοκοσμικῆς Αἰσθητικῆς καί ἔχει ἐξάρει τὸν μυσταγωγικὸν καί ἀναγωγικὸν χαρακτήρα τῆς Ὁρθόδοξου Λειτουργικῆς Τέχνης, ἡ ὁποία διακρίνεται γιὰ τὸν συνδυασμὸ τῶν μορφολογικῶν αἰσθητικῶν στοιχείων μὲ τὴν καθ' ὕλην ἢ κατὰ περιεχόμενον αἰσθητικὴ θεώρησι τῶν χριστιανικῶν καλλιτεχνικῶν μνημείων.

Μνήμες και μαρτυρίες από τὸ '40 καὶ τὴν Κατοχή. Ἔκδοση Κλάδου Ἐκδόσεων Ἐπικοινωνίας καὶ Μορφωτικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2000.

Ἱερότατο χρέος καὶ δικαία ὀφειλὴ ἀποτίει ἡ Ἀγιωτάτη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μὲ τὸν παρουσιαζόμενο ἐδῶ Τόμο. Χρέος πρὸς τοὺς Κληρικούς ἐκείνους, πού πιστοὶ στὴν παράδοση τοῦ Γένους, σὲ καιροὺς χαλεποὺς καὶ μαρτυρικούς, ἐτίμησαν τὴν ἱερωσύνη τους, ἐκπληρώνοντας τὴν ἀποστολὴ τους, ἀλλὰ καὶ ὀφειλὴ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της, προσφέροντας εὐτολμη ἀπάντηση στοὺς κατὰ καιροὺς ἐπικριτές της γιὰ τὴ στάση της στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς (1941-1944) καὶ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως (1942-44). Ἡ πολὺ-πλευρα τεκμηριωμένη καὶ ἀπὸ εἰδικoὺς ἐρευνητὲς καὶ δόκιμους συγγραφεῖς συνθετιμμένη νέα αὐτὴ ἔκδοση προσφέρει πολὺτιμες σελίδες στὴν ἐρευνα τῆς Νεώτερης Ἐκκλησιαστικῆς μας Ἱστορίας, πού συνιστοῦν μαρτυρία ἐντυπωσιακὴ γιὰ τὴ σχέση τοῦ Ἱεροῦ μας Κλήρου μὲ τὸ χειμαζόμενο Ἔθνος.

Κινούμενος μὲ κάθε συντομία στὸ τμῆμα ἐκεῖνο, πού ἀνατέθηκε στὴ δική μου θεώρηση, θὰ ἐπιχειρήσω τὴν ἀποτίμηση τῆς κοινωνικῆς προσφορᾶς καὶ μαρτυρίας τοῦ Ἱεροῦ μας Κλήρου στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς. Ἡ μελέτη τῶν σχετικῶν κεφαλαίων μὲ ὀδήγησε ἀβίαστα στὴν τιτλοφόρηση τοῦ κριτικοῦ σημειώματός μου: «*Πλήρωμα ἀγαπητικῆς μαρτυρίας*», διότι πρόκειται γιὰ ἀγάπη στὴν πληρότητά της, κινούμενη ἀπὸ τὴν πολὺπλευρὴ κοινωνικὴ μέριμνα ὡς τὴν μαρτυρικὴ ἀντίσταση καὶ τὴν αὐτοθυσία, σὲ ὅλες δηλαδὴ τὶς βαθμίδες τῆς χριστιανικῆς ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης, ἡ ὁποία «*οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς*», ἀλλὰ «*πάντα στέγει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει*» (Α' Κορ. 13, 5 ἔ.). Καὶ εἶναι ἄξιο ἰδιαίτερης μνείας, ὅτι ἡ ἀναφορὰ σ' αὐτὴ τὴν ὄψη τῆς προσφορᾶς τοῦ Κλήρου μας ἔχει γραφεῖ χωρὶς κομπασμὸ καὶ αὐτοδοξαστικὴ διάθεση, ἀλλὰ μὲ τὴ σεμνότητα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπισήμανσης καὶ ἐρευνητικῆς εὐσυνειδησίας.

Στὶς ἀνάγκες, πού ἐπεσώρευσαν, ἡ βαρβαρότητα τῶν Κατακτητῶν καὶ ἡ ἰδιομορφία τῶν περιστάσεων, ὁ Κλῆρος μας, σ' ὅλες τὶς βαθμίδες του, ἀνέλαβε καὶ πάλι, ὅπως πολλὰς φορὲς ἤδη στὸ παρελθόν, τὴν ἀποστολὴ τῆς Μάνας, ἀνανεώνοντας γνωστὲς συμπεριφορὲς στοὺς αἰῶνες τῆς μακρόσυρτης δουλείας τοῦ Ἔθνους, καὶ κινούμενος, στὴν συντριπτικὴ του πλειοψηφία, ὡς ἓνα ἑνιαῖο καὶ ἀδιάτμητο σῶμα, στὰ ὄρια τῆς μαρτυρίας τοῦ «*καλοῦ ποιμένου*», ὁ ὁποῖος «*τὴν ψυχὴν αὐτοῦ τίθεισιν ὑπὲρ τῶν προβάτων*» (Ἰωάν. 10, 11). Κατὰ τὴ διαπίστωση ἑνὸς συγχρόνου (ἀρχιμ. —τότε— Ἱερωνύμου Κοτσώνη): «*Οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ προῖδῃ ποῖον ἠφαιστειὸν δραστηριότητος δύναται νὰ ἀνάψῃ ἢ ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς πίστεως ὀδηγομένη ἀγάπη*».

Ἡ υπεύθυνη, μάλιστα, και ἄριστα οργανωμένη προσπάθεια τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἡγεσίας ἀνεπλήρωσε τὴν ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβληθεῖσα ἀνεπάρκεια ἢ και ἀπουσία τῆς Πολιτείας, ἀποδεικνυομένης στὴν πράξη τῆς σημασίας τῆς μακροαίωνης συνεργασίας, συναλληλίας και ἀλληλοσυμπληρώσεως τῶν δύο αὐτῶν διακονικῶν θεσμῶν τοῦ Ἔθνους. Ἀποδείχθηκε δὲ ἄριστη ἢ συζυγία και ἁρμονικὴ συνεργασία Ἐκκλησίας και Κράτους γιὰ τὴν προστασία και υπεράσπιση τοῦ χειμαζομένου ἐθνικοῦ σώματος. Τὸ τιμημένο Ράσο ἀναδείχθηκε συνεκτικὴ και πανενωτικὴ δύναμη τοῦ κοινωνικοῦ και ἐθνικοῦ ἴστοῦ, σώζοντας κάθε ἀπόθεμα δυνάμεως και τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ αἱμάσσοντος Ἔθνους.

Παράλληλα, ὑπῆρξε θαυμαστός ὁ ἐπιτυχὴς συντονισμὸς Κλήρου και Λαοῦ. Ἐνεργοποιήθηκαν ὅλες οἱ ἐθνικὲς δυνάμεις ὑπὸ τὴν φωτεινὴ δράση ἐκκλησιαστικῶν φορέων, ὅπως ἡ *Πρόνοια* στὴ διάρκεια τοῦ πολέμου και ὁ *ΕΟΧΑ* (Ἐθνικὸς Ὄργανισμὸς Χριστιανικῆς Ἀλληλεγγύης) στὰ χρόνια τῆς Κατοχῆς. Οἱ Ἀρχιεπίσκοποι Χρῦσανθος (1938-1941) και Δαμασκηνὸς (1941-1949), χαρισματικὲς προσωπικότητες, ἀξίες τῶν περιστάσεων, συνέχισαν τὴν παράδοση τῆς «*Βασιλειάδος*» σὲ πανελλαδικὴ διάσταση. Εὐστοχη και ἐδῶ ἡ ἐπισήμανση: «*Οὐδέποτε ἡ ἐργασία σταματᾷ δι' ἔλλειψιν χρημάτων*» (ἀρχ. Ἱερώνυμος Κοτσῶνης).

Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἐξ ἄλλου ἡ ἐπιστροφὴ και ἐνεργοποίηση τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου στὰ ὄρια ἐνὸς μεγαλειώδους ἐθελοντισμοῦ, ποῦ ἐνσάρκωνε ὑποδειγματικὰ τὴν ἐν Χριστῷ ἀγάπη. Ἐπαναλειτούργησε μὲ κάθε συνέπεια ἡ παραδοσιακὴ σχέση Ποιμένων-Ποιμνίου. Ἡ πρόθυμη συμμετοχὴ τῶν λαϊκῶν ἐπιβεβαίωσε πρακτικὰ τὴν ἐμπιστοσύνη και ἀφοσίωση τοῦ Ποιμνίου στοὺς Ποιμένες του. Ἡ παντοειδῆς ὁμως προσφορὰ κορυφώθηκε στὴ θυσία και αὐτῆς τῆς ζωῆς. Ἱεράρχες και λοιποὶ Κληρικοὶ ἀναδεικνύονται ὁμολογητὲς και μάρτυρες τῆς Ἑλληνορθοδοξίας, ταυτιζόμενοι μὲ τὴ «*διαχρονικὴ συνείδηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ*» (Βλάσ. Φειδᾶς). Προκινδυνεύουν ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, παρεμβαίνουν σωστικὰ στὶς Ἀρχὲς Κατοχῆς ὑπὲρ χριστιανῶν και ἑβραίων, φυλάσσουν και σώζουν διωκόμενους, υπερασπίζονται κρατούμενους, περιθάλλονται φυλακισμένους, κρύπτουν ὑπόπτους, διαμαρτύρονται σθεναρὰ γιὰ τὶς βιαιότητες και τὶς παντοῖες καταχρήσεις τῆς ὑπεροπτικῆς ἐξουσίας. Παράλληλα, ὁμως, ἐλέγχουν και κατηργιάζουν τοὺς μειωμένου ἐθνικοῦ φρονήματος και ἀντιστάσεων κληρικοὺς και λαϊκοὺς και ἀναδεικνύονται μεγαλόψυχοι και πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἀντιπάλους (πρβλ. τὴ στάση ἐναντι τῶν ἠττημένων Ἰταλῶν).

Τὸ σημαντικότερο ὁμως: Μία μακρόσυρτη χορεία Κληρικῶν μας ἀνανεώνει τὴ θυσία τῶν Ἐθνομαρτύρων και Ἱερομαρτύρων τοῦ Γένους μας,

κρατώντας ως τὸ τέλος τῆ σημαία τῆς ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας. Ἡ νέα αὐτὴ στρατιὰ τῶν Ἐθνομαρτύρων, ποὺ μὲ γνώση καὶ δύναμη παρουσιάζεται σὲ πολλές σελίδες τοῦ Τόμου, συγκροτεῖται ὄχι μόνο ἀπὸ ἐκείνους, ποὺ προσέφεραν τὴν ἴδια τὴ ζωὴ τους στὸ Ἔθνος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ αὐτούς, ποὺ ὡς νέοι ὁμολογητὲς ἔδωσαν τὴν καλὴ μαρτυρία, ἀρνούμενοι τὴ συνεργασία μὲ τὸν ἰταμὸ Κατακτητὴ. Ἔτσι, ἀληθεύει ἡ κρίση, ὅτι «*πέρα ἀπὸ τὶς λίγες ἀρνητικές περιπτώσεις, ὁ ὄγκος τῶν Ἱερωμένων κατὰ τὴν Κατοχὴ ἀνανέωσε τὸν θρύλο τῶν “ματωμένων ράσων” τοῦ 1821*» (Γ. Λεονταρίτης). Ἡ στάση τους δὲ ἐμπύχωνε τὸ ἐμπερίστατο Ἔθνος καὶ συντηροῦσε τὴν πίστη στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐλευθερίας του.

Σὲ μεγάλο ἀριθμὸ σελίδων παρουσιάζονται —παρ’ ὅλα τὰ ἀναπόφευκτα κενά— οἱ θανατωθέντες (ἐθνομάρτυρες) Κληρικοὶ (σ. 455 ἔ.) καὶ οἱ συλληφθέντες καὶ ἐκδιωχθέντες (487 ἔ.) σ’ ὅλο τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, μὲ παράλληλη ἀναφορὰ στὴν Βόρειο Ἠπειρο καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Σπουδαῖο, πράγματι, ἐρευνητικὰ εἶναι τὸ «*Συναξάρι τῶν Ἐθνομαρτύρων*», συνταγμένο κατὰ μητροπόλεις. Ἡ ἀναρρίπιση στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἐθνικῆς μας μνήμης, μὲ δεδομένη μάλιστα τὴν ὠσμωσὴ μας στὰ ὄρια τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης μὲ τὰ τέκνα τῶν θυτῶν μας, ἀλλὰ, ὅπως ἐλπίζουμε, ὄχι καὶ φορέων τοῦ πνεύματός τους (ἂν καὶ τὸ πρόσφατο Κόσσοβο ἐγείρει δυστυχῶς ἐπιφυλάξεις) —εἶναι ἀναγκαῖα «*εἰς τε τὴν προσηθληκῶτων μνήμην καὶ τῶν μελλόντων ἀσκησίν τε καὶ ἐτοιμασίαν*» (Μαρτύριον ἁγίου Πολυκάρπου, 18). Ἡ νέα αὐτὴ χορεία τῶν ἡρώων τοῦ Ἔθνους μας εἶχε πολλαπλὴ καὶ πολυεπίπεδη δυναμικὴ. Πλήρωσαν μὲ τὸ αἷμά τους τὴν προσήλωσή τους στὴν Πατρίδα, στὴν ἐλευθερία, στὴν ἀνθρωπιά, ἀλλὰ καὶ ἐτόνωσαν τὶς συνειδήσεις:

— 168 κληρικοὶ (πρεσβύτεροι) ἐθυσιάσθησαν, χωρὶς ἢ ἔρρινα νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ, σὲ μάχες, ἐκτελέσεις ἢ ἀπεβίωσαν στὶς φυλακές· 20 ἀκόμη ἐσφαγιάσθησαν.

— 333 συνελήφθησαν, βασανίσθησαν ἢ ἐξορίσθησαν.

Οἱ ἀναλογίες ἐναντι τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων εἶναι συντριπτικὴ ὑπὲρ τοῦ Κλήρου, ποὺ εἶχε τὰ περισσότερα θύματα. Ὁ ἱστορικὸς ἐρευνητὴς ἐπακριβώνει τὴν ἐπανάληψη ἀναλογιῶν, διαπιστουμένων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δουλείας ἢ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση (σὲ 6000 λ.χ. ἀνεβάζει τοὺς θυσιασθέντες τότε κληρικοὺς ὁ Πουκεβίλλ).

Ἡ εἰδικὴ προσφορὰ τῆς ἐκδόσεως: «*Οἱ «οἱ μαρτυρικῶς ἀθλήσαντες καὶ στεφανωθέντες» Κληρικοὶ μας ἄφησαν πολὺτιμη ὑποθήκη σ’ ὅλους μας, διότι οἱ ἐθνικοὶ ἀγῶνες, παρὰ τὰ ἀκρίτως λεγόμενα, συνεχίζονται. Οἱ κατοχὲς σήμερα εἶναι περισσότερο ἐσωτερικῆς, ὁ πόλεμος ἢ ἡ ἀντίσταση*

συνεχίζονται στο χώρο των συνειδήσεων. Αὐτὲς χρειάζονται σήμερα ἐνίσχυση καὶ θωράκιση, γιὰ νὰ μὴν ὑποταγοῦν μὲ τὴν ἀλλοτριώσή τους. Καὶ σ' αὐτὸ τὸν ἀγώνα ἐλευθερίας, ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, πρωτοστατεῖ πάλι ὁ Κληρὸς μας, φύλακας καὶ ἐγγυητὴς τῆς παραδόσεως καὶ ἐθνικῆς ταυτότητός μας.

Πρωτοπρ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ Δ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ

Ἄρχιμ. Γεωργίου Χρυσοστόμου, *Ὁ ὕμνογράφος Γεράσιμος Μοναχὸς Μικραγιαννανίτης καὶ οἱ ἀκολουθίες του σὲ ἀγίους τῆς Θεσσαλονίκης. Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του*, ἔκδ. Ὅργανισμὸς Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης-Θεσσαλονίκη 1997, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 415.

Ἄντικείμενο τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἐπιφανέστερου ἐκπροσώπου τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποίησης τοῦ αἰῶνα μας. Ὁ Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης, κατὰ τὴν ἐβδομημονταετῆ περίπου ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ὕμνογραφία, παρήγαγε ἕνα τεράστιο σὲ ποσότητα ἔργο, τὸ ὁποῖο μᾶς παραδόθηκε σὲ σαράντα ἑπτὰ ὀγκώδεις τόμους καὶ παραμένει, δυστυχῶς, στὸ μεγαλύτερο μέρος του ἀνέκδοτο καὶ ἄγνωστο.

Οἱ κύριοι ἄξονες τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, πού συμπιπτουν μὲ τὰ δύο μέρη στὰ ὁποῖα ὀργανώνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα τὸ ὕλικό καὶ τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας, εἶναι ἀπὸ τὴ μιά πλευρὰ ἡ προσωπικότητα τοῦ ὕμνογράφου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἔργο του. Ἡ μελέτη ὑποβλήθηκε τὸ 1994 ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Τμῆμα Φιλολογίας τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ ἐγκρίθηκε μὲ «ἄριστα». Τὸ 1997 ἐκδόθηκε ὡς δημοσίευμα τοῦ Ὁργανισμοῦ Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης-Θεσσαλονίκη 1997.

Ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ στὸ βιβλίο μιὰ ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς μέσα στὴν ὁποία γεννήθηκε, μορφώθηκε καὶ ἔδρασε ὁ Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης. Ἀκόμη θὰ βρεῖ πολλὰ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τὸ πρόβλημα τοῦ χρόνου ἔναρξης τῆς ὕμνογραφικῆς του παραγωγῆς, θὰ διακρίνει τὶς περιόδους συγγραφῆς, θὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τὸν τρόπο καὶ τὰ μέσα γραφῆς τῶν κειμένων, τὶς ἐκδόσεις, τὶς μεταφράσεις καὶ τὴν ἀπήχηση τοῦ ἔργου του. Ἡ ἀπήχηση αὐτὴ ἐκφράστηκε, τόσο μὲ τὴν ἄμεση ἀποδοχὴ του ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὅσο καὶ μὲ τὴν ἀπονομὴ ὑψίστων τιμητικῶν διακρίσεων.

Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ἡ μελέτη τῆς ποιητικῆς τοῦ ὕμνογράφου, πού στηρίζεται στὰ κείμενα τῶν ἀκολουθιῶν σὲ ἀγίους τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπειδὴ τὸ εὖρος καὶ ἡ ἔκταση τῆς ὕμνογραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Γερασίμου Μικραγιαννανίτη δὲν ἐπέτρεψαν, σὲ πρώτη φάση, τὴ μελέτη στὸ σύνολό της καὶ τὴν ἔξαγωγή συμπερασμάτων. Ἔτσι, ἡ ἔρευνα στηρίχθηκε στὴ συστηματικὴ ἐξέταση ἐνὸς δείγματος, τῶν ὕμνογραφικῶν δηλ. κειμένων σὲ ἀγίους τῆς Θεσσαλονίκης.

Στηριζόμενος, λοιπόν, σ' αὐτὸ τὸ δείγμα, ὁ συγγραφέας μελετᾶ διεξοδικὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος, τὰ χρησιμοποιούμενα σχήματα λόγου καὶ τὰ ρυθμοτονικὰ στοιχεῖα. Ίδιαίτερη ἔμφαση δίνεται σὲ δύο ποιητικὰ στοιχεῖα: στὴν ἀκροστιχίδα καὶ στὸ καταληκτικὸ δίστιχο. Μὲ τὸ πρῶτο ὁ ὕμνογράφος ἐντάσσει τὴν ποίησή του στὴ μακρόχρονη παράδοση τῆς βυζαντινῆς ὕμνογραφίας· μὲ τὸ δεύτερο πραγματοποιεῖ τὴ μοναδικὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὰ καθιερωμένα σχήματα τοῦ χώρου. Ἡ ἐξέταση τῶν δεδομένων ἀποδεικνύει ὅτι τόσο ἡ προσήλωση ὅσο καὶ ἡ ἀποδέσμευση δὲν ἀποτελοῦν μομφὴ γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν ποιητικὴ τοῦ ὕμνογράφου, ἀλλὰ ἀντίθετα τεκμήριο τῆς ὑψηλῆς τέχνης καὶ τεχνικῆς του.

Ὁ χώρος τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ὕμνογραφίας εἶναι χώρος δύσβατος καὶ προβληματικὸς ἀφενὸς ἐξαιτίας τῆς ποικιλίας τοῦ ὕλικου καὶ ἀφετέρου ἐξαιτίας τῆς ἄλλειψης ἐκτεταμένης καὶ συστηματικῆς ἔρευνας. Ἡ μελέτη τῆς ὕμνογραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Γερασίμου Μικραγιαννανίτη παρουσιάζει ἐπιπρόσθετα καὶ ἄλλες δυσκολίες, πού ὀφείλονται στὴ μεγάλη ἔκταση τοῦ ἔργου, στὴν ἄλλειψη κάθε εἴδους καταγραφῆς καί, τὸ κυριότερο, στὴν προβληματικὴ προσέγγισή του, ἐξαιτίας τοῦ δυσπρόσιτου τόπου στὸν ὁποῖο δημιουργήθηκε καὶ φυλάσσεται.

Ὁ συγγραφέας χρειάστηκε νὰ καταγράψει καὶ νὰ ἀποδελτιώσῃ τὸ τεράστιο αὐτὸ ὕλικό. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ, πραγματικὰ ἀξιέπαινη καὶ ἀπολύτως ἀναγκαία, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ σύνταξη ὀγκώδους εὐρετηρίου (ὄνομαστικοῦ καὶ θεματικοῦ) γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου, πού δημοσιεύεται ἀνεξάρτητα. Παρὰ τὶς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες, ὁ συγγραφέας κατόρθωσε νὰ διερευνήσῃ διεξοδικὰ καὶ μὲ ἀκριβῆ ἐπιστημονικὴ μέθοδο ὄλες τὶς πτυχῆς τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ὕμνογράφου καὶ νὰ παρουσιάσῃ τὰ συμπεράσματά του μὲ τρόπο σαφῆ καὶ ἀντικειμενικό, πετυχαίνοντας ὄχι μόνο νὰ ἐπαυξήσῃ τὶς γνώσεις μας σχετικὰ μὲ τὸν σημαντικότερο ὕμνογράφο τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ δημιουργήσῃ τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἐπιβίωσης τῆς βυζαντινῆς ὕμνογραφίας στὰ νεότερα χρόνια.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Μιχάλης Τρούλης, *Ἱερὰ Μητρόπολις Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου: Ἱστορία – Μνημεῖα – Θησαυροί*, ἔκδοση Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου, Ρέθυμνο 1999, σελ. 192.

Πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ καλαίσθητη ἔκδοση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου, στὴν ὁποία παρουσιάζονται κατὰ τρόπο μεθοδικὸ καὶ συστηματικὸ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς αὐτῆς.

Συγγραφέας τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εἶναι ὁ φιλόλογος καὶ ἱστορικὸς Μιχάλης Τρούλης, ὁ ὁποῖος εἶναι βαθὺς γνώστης τῆς ἱστορίας καὶ τῶν μνημείων τῆς Κρήτης γενικότερα καὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου εἰδικότερα. Ὁ Μ. Τρούλης στηρίζεται ἀπ' ἑνὸς μὲν στὶς ὑπάρχουσες φιλολογικὲς πηγές καὶ τὴν διεθνή βιβλιογραφία, ἀπ' ἑτέρου δὲ ἔχει ἄμεση πρόσβαση σὲ αὐτὰ τὰ μνημεῖα, τὰ ὁποῖα μὲ μεγάλη ἀγάπη μελετᾷ, ἐρμηνεύει καὶ παρουσιάζει στὴν μελέτη του αὐτὴ, ἀπευθυνόμενος πρὸς ἕνα εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό. Ὁ συγγραφέας ὑπηρετεῖ ἀπὸ μακροῦ χρόνου τὰ κρητικὰ γράμματα καὶ ἔχει μέχρι σήμερα γράψει καὶ δημοσιεύσει μεγάλον ἀριθμὸ σχετικῶν ἐπιστημονικῶν μελετῶν.

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν Α.Θ. Παναγιώτητα τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟ, τὴν σεπτῆ κεφαλὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὑπὸ τὴν ὁποίαν ὑπάγεται πνευματικὰ ἡ ἡμιαυτόνομος Ἐκκλησία τῆς Κρήτης καὶ ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου, τμῆμα τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ καὶ αὐτή.

Τὸ βιβλίον τοῦ Μ. Τρούλη περιλαμβάνει τὶς ἐπόμενες ἐνότητες: 1. Γράμμα τῆς Α.Θ. Παναγιώτητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ (σελ. 8-9).

2. Πρόλογο τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου κ. ΑΝΘΙΜΟΥ (σελ. 10-11), στὸν ὁποῖον ἀναφέρονται οἱ λόγοι, οἱ ὁποῖοι συνετέλεσαν στὴν ἔκδοση αὐτὴ, καθὼς καὶ ὅλοι ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι συνέβαλλαν οὐσιαστικὰ στὴν πραγματοποίησή της.

3. Εἰσαγωγὴ (σελ. 12-34), στὴν ὁποία γίνεται σύντομη ἱστορικὴ ἐπισκόπηση τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους, τὴν Α' Βυζαντινὴ Περίοδο, τὴν Ἀραβοκρατία, τὴν Β' Βυζαντινὴ Περίοδο, τὴν Βενετοκρατία, τὴν Τουρκοκρατία, τὴν Κρητικὴ Πολιτεία καὶ τὴν μετὰ τὴν Ἑνωσιὴ τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος περίοδον.

4. Ἱστορικὸ περιγράμμα τῆς Μητροπόλεως Ρεθύμνης καὶ Αὐλοποτάμου (σελ. 34-47). Σύντομα καὶ περιεκτικὰ ἐπισκοπεῖται ἡ Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς

Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αύλοποτάμου από τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους μέχρι και σήμερα. Σπονδυλική στήλη και κύριον άξονα της Ίστορίας της Ίερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αύλοποτάμου άποτελεῖ ἡ ἔξιστόρηση τῆς ζωῆς και τῆς δράσεως τῶν Ἐπισκόπων και Μητροπολιτῶν τῆς ὡς ἄνω Μητροπόλεως. Ἀναφέρονται γεγονότα, χρονολογίες και συμβάντα και παρουσιάζεται ἄδρομερῶς ἡ συμβολή ἑκάστου ἐκ τῶν Ἀρχιερέων, στή περαιτέρω πορεία τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς αὐτῆς και τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης γενικότερα.

5. Παλαιοχριστιανικά μνημεῖα (σελ. 48-55). Στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ βιβλίου παρουσιάζονται τὰ σπουδαιότερα παλαιοχριστιανικά μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῆς Ίερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αύλοποτάμου. Πρόκειται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον γιὰ τρικλιτες, ξυλόστεγες βασιλικές τοῦ ἀπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου, ὁ ἀριθμὸς, τὸ μέγεθος και ὁ πλοῦτος τῶν ὁποίων προϋποθέτουν μεγάλον ἀριθμὸν κατοίκων στήν περιοχὴν κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικούς χρόνους, καθὼς και πνευματική, οἰκονομική και καλλιτεχνική ἄνθηση. Τὰ μνημεῖα αὐτὰ εἶναι ἀτυχῶς ἔρειπωμένα, παρὰ ταῦτα ἀποτελοῦν λαμπροὺς μάρτυρες τῆς ἀκμῆς τῆς Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικούς χρόνους (4ος - 6ος αἰ. μ.Χ.). Τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἀνεγείρονται κατὰ τὸν 4ον-6ον αἰ. μ.Χ. και ἀρχίζουν νὰ ἔρειπώνονται ἀπὸ τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. και ἔξῃς, συνεπεία φυσικῶν αἰτίων, τῆς Εἰκονομαχίας και διαφόρων ἐχθρικῶν και πειρατικῶν ἐπιδρομῶν.

6. Βυζαντινοὶ ναοὶ (σελ. 56-71). Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναφέρεται στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῆς Ίερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αύλοποτάμου και εἰδικότερα στὰ μνημεῖα τῶν Ἐπαρχιῶν Ρεθύμνης και Μυλοποτάμου, οἱ ὁποῖες ὑπάγονται στήν ὡς ἄνω Μητρόπολη. Τὰ βυζαντινὰ αὐτὰ μνημεῖα εἶναι πολυάριθμα, ἐμφανίζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, τόσο ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἐπόψεως, ὅσον και ἀπὸ πλευρᾶς ἀγιογραφιῶν. Τὰ μνημεῖα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀψευδεῖς μάρτυρες τῆς λαμπρῆς βυζαντινῆς περιόδου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ γιὰ τὴν Κρήτη περίοδο ἀκμῆς και καρποφορίας, τόσο στὸν πνευματικὸ, ὅσο και στὸν καλλιτεχνικὸ στίβο.

7. Μοναστήρια (σελ. 72-111). Οἱ Μονές τῆς Κρήτης ἀπετέλεσαν και ἀποτελοῦν σπουδαῖα κέντρα, ὅπου οἱ Μοναχοί, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν σπονδυλικὴ στήλη τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιδίδονται στὰ πνευματικά αὐτῶν ἔργα και παράλληλα ὑπηρετοῦν τὸν Θεόν, τὴν Ἐπιστήμη, τὴν Τέχνη, τὴν Χριστιανικὴ Λατρεία και Κοινωνία. Στὸ τμήμα αὐτὸ γίνεται λόγος γιὰ τὰ σπουδαῖα Μοναστήρια τῆς περιοχῆς, μετὰξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται και οἱ Μονές: Μυριοκεφάλων, Ἀρκαδίου, Ἀρσανίου, Βωσάκου, Δισκουρίου, Ἀτάλης-Μπαλή κ.ἄ.

Τὰ Μοναστήρια τῆς Κρήτης, ἀπετέλεσαν κατὰ τὴν μακρὰν περίοδο τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, ὄχι μόνον πνευματικὰ κέντρα, ὅπου παρέμεινε ἄβυσσος ἢ φλόγα τῆς γνώσης, ἀλλὰ καὶ ἔθνικὰ κέντρα. Πολλὲς Μονὲς ἀπετέλεσαν σπουδαῖα κέντρα ἔθνικῆς ἀντιστάσεως καὶ συνέβαλαν τὰ μέγιστα στὴν διατήρηση, ὄχι μόνον τῆς πίστεως στὸν Θεόν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἔθνικῆς συνειδήσεως. Τὸ Ἄρκάδι, ἐπὶ παραδείγματι, ἀποτέλεσε καὶ ἀποτελεῖ παγκόσμιο σύμβολο θυσίας καὶ προσφορᾶς γιὰ τὰ ἰδεώδη τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος.

8. Ἱερὰ Προσκυνήματα (σελ. 112-115). Στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ βιβλίου παρουσιάζονται μὲ βαθεῖα γνώση καὶ σεβασμό, τὰ Ἱερὰ Προσκυνήματα τῆς περιοχῆς, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ τὰ: α) Γενέθλιον τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου στὰ Μυριοκέφαλα, β) Κοίμησις τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου στὸν Χάρακα καὶ γ) Τίμιος Σταυρὸς στὸ Ρέθυμνον.

9. Φορητὲς εἰκόνες – Ἁγιογράφοι (σελ. 116-125). Παρουσιάζονται ἀξιόλογες ξύλινες φορητὲς εἰκόνες, οἱ ὁποῖες φυλάσσονται σὲ Μονὲς, ναοὺς καὶ ναῦδρια τῆς περιοχῆς καὶ γίνεται εἰδικὸς λόγος περὶ τῆς ἰδιαίτερας ἀξίας αὐτῶν, καθὼς καὶ περὶ τῶν Ἁγιογράφων, ἰδιαίτερα τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Οἱ ξύλινες φορητὲς εἰκόνες ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τιμῆς τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν καὶ ἡ ὑπαρξὴ των εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη, τόσο μὲ τὴν ἐντὸς τῶν ναῶν χριστιανικὴ λατρεία, ὅσο καὶ μὲ τὴν κατ' οἶκον τελουμένη προσευχή. Πολλὲς ἀπὸ τίς εἰκόνες αὐτὲς συνεχίζουν παλαιὰς εἰκονογραφικὰς συνθέσεις. Ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς διασώζουν ἐπιγραφὰς, ἀναφερόμενες στοὺς κήτορες ναῶν, σὲ Ἁγιογράφους, δωρητὲς κ.λπ. καὶ παρέχουν πολὺτιμα στοιχεῖα, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς περιοχῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

10. Χάρτης τῆς πόλεως Ρεθύμνου (σελ. 120-121). Παρατίθεται λεπτομερὴς χάρτης τῆς πόλεως τοῦ Ρεθύμνου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σημειώνεται ἡ ἀκριβὴς θέσις τῶν ναῶν τῆς περιοχῆς, πρὸς κατατοπισμὸν τοῦ ἀναγνώστου.

11. Μητροπολιτικὸ Μέγαρο καὶ Ἐπισκοπεῖο (σελ. 124-125). Περιγράφεται τὸ Μητροπολιτικὸ Μέγαρο καὶ τὸ Ἐπισκοπεῖο τῆς Ρεθύμνης, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν σημαντικὰ μνημεῖα τῆς πόλεως Ρεθύμνου καὶ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν Ἱστορία τῆς περιοχῆς αὐτῆς.

12. Χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ θησαυροὶ τῆς παλαιᾶς πόλεως Ρεθύμνου (σελ. 126-139). Ἡ παλαιὰ πόλις τοῦ Ρεθύμνου, μία ἀπὸ τίς παλαιότερες καὶ σημαντικότερες παλαιὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, διατηρεῖ ἱκανὸν ἀριθμὸν χριστιανικῶν ναῶν παλαιότερων καὶ νεότερων, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται στὸ τμῆμα αὐτό, μαζὶ μὲ τοὺς θησαυροὺς των.

13. Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς σύγχρονης πόλεως (σελ. 140-147). Παρου-

σιάζονται στο τμήμα αυτό οι ιεροί ναοί και τὰ ναῦδρια τῆς σύγχρονης πόλεως τοῦ Ρεθύμνου, μαρτυροῦντα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν βαθεῖα πίστη τῶν συγχρόνων πιστῶν τοῦ Ρεθύμνου, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν συνέχιση τῆς παλαιᾶς αὐτῆς χριστιανικῆς παραδόσεως ἀνεγέρσεως ναῶν, τόσον ὑπὸ τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας, ὅσον και μὲ πρωτοβουλίαν και δωρεές εὐσεβῶν ιδιωτῶν, πάντοτε μὲ τὴν εὐλογίαν και τὴν συμπαράσταση τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας, πού ἀποτελεῖ τμήμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία εἶναι ὁ Χριστὸς ἐπεκτεινόμενος εἰς τοὺς αἰῶνας, σύμφωνα μὲ τὴν διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μας.

14. Νεότεροι ναοὶ τῆς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αὐλοποτάμου (σελ. 148-183). Μνημονεύονται και περιγράφονται οἱ νεότεροι και σύγχρονοι ναοί, οἱ ὁποῖοι ἀνηγέρθησαν στὶς Ἐπαρχίες Ρεθύμνου και Μυλοποτάμου και ἀποτελοῦν τμήματα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αὐλοποτάμου. Και οἱ ναοὶ αὐτοὶ συνεχίζουν τὴν παλαιὰν ἐκκλησιαστικὴν παράδοση.

15. Γενικὴ βιβλιογραφία (σελ. 184-191). Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου παρατίθεται ἀλφαβητικῶς κατάλογος τῆς βιβλιογραφίας, τῆς ἀφορώσης στὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης γενικότερα και τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αὐλοποτάμου εἰδικότερα.

Ἡ ἔκδοση αὐτὴ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αὐλοποτάμου, ἡ ὁποία εἶναι καρπὸς τῆς ἀγάπης, τῆς γνώσεως και τῆς μεθοδικότητος τοῦ Μιχάλη Τρούλη και συνετελέσθη Χάριτι Θεῖα και μὲ τὶς εὐλογίες και τὴν συμπαράσταση τοῦ λογίου Ἱεράρχου τῆς ὡς ἄνω Μητροπόλεως κ. ΑΝΘΙΜΟΥ, ὀτρηνροῦ θεράποντος τῆς Ἐπιστήμης, και μὲ τὴν βοήθεια και συνεργασία και ἄλλων λαμπρῶν συνεργατῶν, ἐπραγματοποιήθη δὲ μὲ τὴν χορηγία στὴ μνήμη Θεοδώρου Ἰ. Βαρδινογιάννη και εἰκονογραφήθη πλουσιόπαροχα και καλαίσθητα, ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν μελέτη και ἔρευνα τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Κρήτης και μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὸ ἔναυσμα, γιὰ τὴν περαιτέρω σπουδὴ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς περιοχῆς αὐτῆς, τὴν ἀναστήλωση, συντήρηση και ἀνάδειξη αὐτῶν, ὡς πολιτιστικῶν ἀγαθῶν παγκοσμίου ἐνδιαφέροντος.

Θὰ ἦτο εὐχῆς ἔργον, ἡ ὡς ἄνω ἔκδοση, νὰ ἀποτελέσῃ πρότυπον παρομοίων μελετῶν και γιὰ τὰ λοιπὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Κρήτης, τὰ ὁποῖα εἶναι πολλὰ κατὰ τὸν ἀριθμὸ και ἐνέχουν μεγάλην σημασία και τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ γίνουν εὐρύτερα γνωστά, γιὰ νὰ τὰ ἀγαπήσῃ ὁ λαὸς μας, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν δημιουργὸν και τὸν κύριον θεματοφύλακά των.

International Review of Biblical Studies, έκδ. B. Lang, τόμ. 47 (2000-2001), Brill Academic Publishers, Leiden - Boston - Köln, 2002, σελίδες XVI+539.

Τὸ ὑπὸ τὸν ὡς ἄνω τίτλον ἐτήσιον βιβλιοκριτικὸν καὶ βιβλιογραφικὸν περιοδικόν, τὸ ὁποῖον συνεστήθη τῷ 1951 ὑπὸ τοῦ μακαριστοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ Γερμανοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Tübingen Fridolin Stier καὶ τοῦ ὁποίου τὴν συνέχισιν τῆς ἐκδόσεως εἶχεν ἀναλάβει ἀπὸ τοῦ 1979 ὁ ὁμοεθνῆς του Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Paderborn Bernhard Lang, εἶναι καὶ ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν γνωστόν, δεδομένου ὅτι ἔχουν δημοσιευθῆ ἐν αὐτῷ πολυάριθμα βιβλιοκριτικά καὶ βιβλιογραφικά σημειώματα καὶ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων συνεργατῶν του, ἥτοι ἀρχικῶς μὲν τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ Π. Μπρατσιώτου, ἐν συνεχείᾳ δὲ τοῦ ὑποφαινομένου.

Ὁ Stier ἐξέδιδεν ἀνελλιπῶς καὶ ὁμαλῶς τοῦτο, ὑπὸ τὸν γερμανικὸν τίτλον «Internationale Zeitschriftenschau für Bibelwissenschaft und Grenzgebiete» (IZBG), κυρίως διὰ τοῦ ἐν Düsseldorf ἐκδοτικοῦ οἴκου PATMOS. Ὁ δὲ διάδοχός του Lang διετήρησε τὸν τίτλον τοῦ ἐν λόγῳ περιοδικοῦ ἀμετάβλητον, ὡς ἐπίσης καὶ τὴν ὄλην ἐμφάνισίν του μέχρι καὶ τοῦ 1999. Ἀπὸ τοῦ ἐπομένου ἔτους 2000 κυκλοφορεῖται μὲν πάλιν τοῦτο ὡς ἐτήσιον διεθνὲς περιοδικόν, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ἀγγλικὸν τίτλον τώρα «International Review of Biblical Studies». Ἡ ἐκδοσίς του δὲ ἀνελήφθη ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ ἐν Leiden τῆς Ὀλλανδίας γνωστοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Brill, ὑπὸ ἀρίστους οἰωνούς, μετὰ καὶ ἀπὸ γραπτὴν ἐνημέρωσιν τῶν ἐνδιαφερομένων ἐπὶ τῶν σχετικῶν μεταβολῶν.

Ἡ νέα αὕτη καὶ ἑλαφρῶς προηγμένη καὶ μᾶλλον ἐκσυγχρονισμένη μορφή τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἐξ ἴσου πρὸς τὰς δύο προγενεστέρας ἐπιτυχῆς καὶ διὰ τοῦτο ἔχει γίνεαι εὐχαρίστως ἀποδεκτὴ ἐκ μέρους τῶν χρηστῶν αὐτοῦ. Ὡς διαπιστοῦται δὲ ἐκ τῶν ὄσων περιέχει ὁ νέος τόμος, ἡ ὕλη του εἶναι παρομοία πρὸς ἐκείνην τὴν ὁποῖαν παρουσιάζουν οἱ προηγούμενοι τόμοι τῆς σειρᾶς αὐτῆς. Ἀποβλέπει δὲ ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος δι' αὐτοῦ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν, ἐπίσης, ἀξιολόγησιν καὶ προβολὴν τῆς περὶ τὴν ἱερὰν Βίβλον εἰδικῆς βιβλιογραφίας, ἥτοι τῶν πάσης φύσεως βιβλικῶν μελετῶν, αἱ ὁποῖαι ἔχουν δημοσιευθῆ κυρίως εἰς ἐπιστημονικὰ θεολογικά, φιλολογικά, ἱστορικά καὶ ἀρχαιολογικά περιοδικά, εἰς διαφόρους χώρας καὶ γλώσσας.

Πλέον συγκεκριμένως, παρουσιάζονται ἐνταῦθα ποικίλαι σημαντικαὶ ἐργασίαι, ἀφορῶσαι εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης καὶ ἔχουν σχέσιν κυρίως πρὸς τὸ κείμενον τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τὴν ἐρμηνεῖαν

τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὰς ἐξωβιβλικὰς πηγὰς, τοὺς πολιτισμοὺς τῶν ἀρχαίων λαῶν τῆς Ἑγγύς καὶ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τὴν ἀρχαιολογίαν, τοπογραφίαν καὶ θεσμολογίαν τῆς Βίβλου, τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραήλ, τὸν ἰουδαϊσμόν, τὸν ἀρχέγονον χριστιανισμόν, τὸν γνωστικισμόν, τὴν βιβλικὴν θεολογίαν, τὴν ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων κ.ἄ. (σελ. 1-516).

Αἱ εἰς τὸν ἀνὰ χεῖρας τόμον παρουσιαζόμεναι ἢ καὶ διὰ βραχέων βιβλιοκρινόμεναι ἐπιστημονικαὶ μελέται ὑπερβαίνουν τὰς δύο χιλιάδας, εἰς τὰς ὑπερπεντακοσίας πυκνογεγραμμένας καὶ μεγάλου σχήματος σελίδας του. Τὰ δὲ ἐν αὐτῷ χρησιμοποιεθέντα περιοδικὰ εἶναι περισσότερα τῶν τετρακοσίων πενήκοντα, ὅσαι καὶ αἱ ἐν σελ. VII-XVI παρατιθέμεναι συντομογραφίαι αὐτῶν. Τὸ περιοδικὸν κατακλείεται μὲ τὴν παράθεσιν ἀλφαβητικοῦ καταλόγου τῶν συγγραφέων τῶν παρουσιαζομένων πολυαριθμῶν μελετῶν (σελ. 518-533) καὶ μὲ λεπτομερῆ ἐν τέλει πίνακα τῶν περιεχομένων του (σελ. 534-539).

Περὶ τῆς ἀξίας καὶ τῆς χρησιμότητος τοῦ εἰδικοῦ τούτου ἔργου ἔχουν ἤδη ἐκφρασθῆ μετ' ἐνθουσιασμοῦ ἐπιφανεῖς ἐρευνηταὶ τῆς Βίβλου, διεθνῶς ἀνεγνωρισμένοι, ὡς οἱ Καθηγηταὶ P. Benoit, K. Elliger, H. H. Rowley κ.ἄ., ἐλέχθησαν δὲ πολλὰ καὶ κατὰ τὰς παρουσιάσεις ὠρισμένων ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους τόμων αὐτοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν «Θεολογίαν», ὅπου ἔχουν δημοσιευθῆ ἀξιόλογοι ἐργασίαι ἡμετέρων κυρίως ἀλλὰ καὶ ἀλλοδαπῶν βιβλικῶν θεολόγων. Ἐντεῦθεν ἐξάγεται καὶ τὸ τελικὸν συμπέρασμα, ὅτι διὰ τοῦ σπουδαίου τούτου περιοδικοῦ συγγράμματος ἐνημεροῦνται εἰς ὑψηλὸν βαθμὸν ἐπὶ τῶν προόδων τῆς βιβλικῆς ἐπιστήμης καὶ ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν γνῶσιν τῶν πολλαπλῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια ἀπασχολοῦν αὐτὴν κατὰ καιροῦς.

ΠΑΝ. Ν. ΣΙΜΩΤΑΣ

Ἑλένης Π. Χριστινάκη, Δρος Θ., Εἰσαγωγή στὴ Βιβλικὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθήνα 2001, σελίδες 318.

Τὸ ὡς ἄνω ἐπιβλητικὸν ἐπιστημονικὸν σύγγραμμα τῆς Κυρίας Ἑ. Χριστινάκη, νῦν ἀναπλ. Καθηγήτριας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ Ἑβραϊολογίας εἰς τὸ Τμῆμα Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀποτελεῖ τὴν Εἰσαγωγὴν μόνον εἰς ἓν εὐρύτερον ἔργον τῆς ἰδίας, ὑπὸ τὸν τίτλον «Βιβλικὴ Ἀρχαιολογία», τοῦ ὁποίου καὶ προγραμματίζει ἤδη τὴν ἐκδοσιν.

Εἰς ἓνα διαφωτιστικὸν Πρόλογον (σελ. 9-12) ἢ σ. κατατοπίζει πλήρως τὸν ἀναγνώστην ἐπὶ τῆς σημασίας τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι

διὰ τὴν ἐπιβεβαίωσιν διαφόρων γεγονότων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Μετὰ δὲ τὸν Πίνακα τῶν Περιεχομένων (σελ. 13-14) παρατίθεται Πίναξ Βραχυγραφῶν-Συντημήσεων, αἱ ὁποῖαι εἶναι πολυπληθέσταται, ἀντιστοιχοῦσαι εἰς τὰς χρησιμοποιηθείσας ἐνταῦθα πολυαρίθμους, εἰδικὰς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μελέτας. Ἐν συνεχείᾳ προβαίνει αὕτη εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς ὕλης τοῦ βιβλίου τῆς, τὸ ὁποῖον ἀπαρτίζεται ἐκ τεσσάρων κεφαλαίων.

Εἰς τὸ Α΄ κεφ. γίνεται λόγος ἀρχικῶς μὲν περὶ τῆς καθόλου Ἀρχαιολογίας (σελ. 23 ἔξ.), ἐν συνεχείᾳ δὲ περὶ τῆς Βιβλικῆς εἰδικώτερον (σελ. 31-92), καὶ ἐξετάζονται οἱ διάφοροι ὅροι, οἱ ὁποῖοι χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τῶν εἰδικῶν, διὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐργασίας τῆς αὐτῆς (σελ. 31-43). Φαίνεται δὲ ὅτι οὐδεὶς ἐκ τῶν ἐν λόγῳ ὄρων τὴν ἱκανοποιεῖ πλήρως (βλ. σελ. 31 ἔξ.). Πάντως, ἐξ ὧν αὐτῶν προτιμᾷ τὸν ὄρον «Βιβλικὴ Ἀρχαιολογία» (σελ. 38), παρ' ὅτι τὸν θεωρεῖ εὐρύτερον τοῦ περιεχομένου τοῦ οἰκείου μαθήματος. Τοῦτο εἶναι ὀρθόν, τοσοῦτω μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ Βιβλικὴ Ἀρχαιολογία δὲν περιορίζεται εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὴν Καινὴν.

Εἰς τὸ Β΄ κεφ. ἐξετάζεται ἡ φυσικὴ γεωγραφία τῆς Παλαιστίνης, τῆς κατ' ἐξοχὴν χώρας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ καὶ ἡ Κα Χριστινάκη (βλ. σελ. 96), ἐν συνεχείᾳ δὲ γίνεται λόγος περὶ τῶν γεωγραφικῶν ἐρευνῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων καθίσταται δυνατὴ ἡ διεξαγωγὴ ἀρχαιολογικῆς ἐρεύνης (σελ. 103). Συναφῶς ἀναφέρονται καὶ διάφοροι ὀνομασίαι τῆς Παλαιστίνης (Αμυιτυ, Χαναάν, Ἰσραήλ, Παλαιστίνη κ.ἄ.). Ἐξετάζονται δὲ καὶ ἄλλα παλαιστινολογικὰ θέματα, ὡς εἶναι τὸ περὶ τῆς γεωγραφικῆς θέσεως τῆς Παλαιστίνης, τὰ περὶ τῶν ὄριων καὶ τῆς ἐκτάσεως αὐτῆς (σελ. 114 ἔξ.), καὶ ποικίλα ἄλλα γεωγραφικὰ στοιχεῖα, ὡς τὸ κλίμα, τὰ ὕδατα, ἡ χλωρίς, ἡ πανὶς κ.λπ. (σελ. 136-142).

Εἰς τὸ Γ΄ κεφ., ἀσχολουμένη ἡ σ. μὲ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας καὶ ἀνασκαφάς, ἀναφέρεται εἰς τοὺς ἐν Παλαιστίνῃ ἀρχαιολογικοὺς χώρους ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς μεθόδους καὶ τὴν τέχνην τῶν αὐτόθι διενεργουμένων ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ ἀνασκαφῶν (σελ. 143 ἔξ.), τῶν ὁποίων καὶ ἐκθέτει τὴν μακρὰν ἱστορίαν (σελ. 167 ἔξ.). Ἐνταῦθα ἡ Κα Χ. παρουσιάζει μετὰ πολλῆς ἐπιτυχίας τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς Παλαιστίνης διεξαχθεισῶν παλαιόθεν σχετικῶν ἐρευνῶν (βλ. σελ. 167-260). Ἡ ἐπ' αὐτῶν ἀρίστη ἐνημέρωσις τῆς σ. εἶναι ἐμφανής.

Εἰς τὸ Δ΄ κεφ. γίνεται λόγος διὰ τὴν ἐπιβεβαίωσιν βιβλικῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τῆς Ἀρχαιολογίας (σελ. 261-277) ἢ καὶ διὰ τὴν συμπλήρωσιν αὐτῶν (σελ. 277-280). Ἐνταῦθα παρουσιάζει ἡ σ. πολλὰς περιπτώσεις, καθ' ἃς ἀποδεικνύονται καὶ ἐπιβεβαιοῦνται ἀπὸ ἀρχαιολογικὰς ἐρεῦνας γεγονότα ἀνα-

φερόμενα εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Καὶ ἐκφράζεται μετ' ἐνθουσιασμοῦ διὰ τὸ ὅτι «σήμερον δὲν ἀναγράφεται πλέον ὅτι ἡ Παλαιὰ Διαθήκη περιέχει μύθους καὶ πρέπει νὰ ἀπομυθοποιηθῆ» (σελ. 261). Νομίζω ὅτι, ἔστω καὶ ἂν ὁ ἐν προκειμένῳ ἐνθουσιασμός τῆς Κας Χριστινάκη κρίνεται ὡς ὑπέρομετρος, δὲν στερεῖται ἐν τούτοις βάσεως ἢ ἀποψίς τῆς, καθ' ἣν «δὲν ἀπέχουμε τῆς πραγματικότητος, ἂν χαρακτηρίσουμε τὴν σχέση μετὰ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ τῆς Ἀρχαιολογίας ὡς σχέση “ἀλληλοπεριχώρησης” καὶ “ἀλληλοβοήθειας”» (σελ. 262· βλ. καὶ σελ. 38). Ἐνδείκνυται δὲ ὄχι μόνον νὰ μὴ ἀποθαρρυνθῆ αὕτη καὶ ἀνακοπῆ ὁ ἐνθουσιασμός τῆς οὗτος, ἀλλὰ, τοῦναντίον, νὰ ἐνισχυθῆ τὰ μέγιστα, διὰ νὰ δυναθῆ νὰ συμβάλῃ καὶ διὰ τῶν ἰδικῶν τῆς, ἀξιολόγων ὡς ἀποδεικνύεται, δυνάμεων, εἰς τὴν προβολὴν καὶ ἀνάδειξιν σπουδαίων ἀποκαλυφθεῖσάν ἀληθειῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆς πολλὰ χόθεν βαλλομένης καὶ σήμερον ἱερᾶς ταύτης Βίβλου τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Εἶναι ἄξιον μνείας, ὅτι ἡ σ. χρησιμοποιοῖ στοιχεῖα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῶν ὁποίων εἶχεν ἀμφισβητηθῆ ἡ ἱστορικότης, ἀλλ' ἐπεβεβαιώθη κατόπιν γενομένων ἐρευνῶν. Ὡς ἐν σχετικὸν παράδειγμα προβάλλει αὕτη τὴν περίπτωσιν τοῦ Μωϋσέως, ὁ ὁποῖος φέρεται ὡς συγγραφεὺς τῆς Πεντατεύχου, ἐνῶ ἄλλοτε ἐνομιζέτο ὅτι δὲν ἐγνώριζε γραφὴν. Χρειάζεται, πάντως, ἰδιαιτέρα προσοχὴ ἐν προκειμένῳ, ὥστε νὰ μὴ παρασύρωμεν τοὺς ἀναγνώστας εἰς τὴν ἀποδοχὴν ἀβασανίστως τῆς παλαιᾶς ἀπόψεως, ὅτι ὁ Μωϋσῆς εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς Πεντατεύχου, τοῦθ' ὅπερ δὲν γίνεται σήμερον οὕτως ἀποδεκτόν. Δηλαδή δὲν ἀμφισβητεῖται μὲν πλέον ὅτι ὁ Μωϋσῆς ἐγνώριζε γραφὴν, ἀλλ' αὐτὸ δὲν ἀποδεικνύει ὅτι εἶναι οὗτος, πράγματι, καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς Πεντατεύχου. Ὅπως δὲ ποτε, ὁμως, εἶναι ἄξια ἐπαίνου ἡ Κα Χριστινάκη, διότι ἐπιλαμβάνεται μετὰ θάρρους πολλῶν ὑπὲρ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀπόψεων μετριοπαθῶν ἐρευνητῶν, τὰς ὁποίας καὶ ἐπικροτεῖ.

Διὰ τῆς σοβαρᾶς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης τῆς ἀποδεικνύει ὅτι ἔχει τὴν ἰκανότητα καὶ τὰς προϋποθέσεις νὰ λαμβάνῃ θέσεις ἐπὶ ποικίλων προβλημάτων τῆς ἐπιστήμης τῆς, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐγκύπτει ἐπιμελῶς, παρουσιάξουσα ἐντυπωσιακὴν ἐνημέρωσιν ἐπ' αὐτῶν. Οὕτω δὲ καὶ μὲ κατωχρωμένας τὰς θέσεις τῆς δὲν διστάζει νὰ προβαίνει εἰς κρίσεις καὶ ἐπὶ τῶν ἀπόψεων ἄλλων ἐρευνητῶν, τοὺς ὁποίους, εἰς τινα σημεία τοῦ βιβλίου τῆς, ἀνέτως διορθώνει. Περαιτέρω πρέπει νὰ ἐξαρθῆ καὶ ἡ ἰκανότης αὐτῆς νὰ δαμάσῃ τὸ μεγάλην ἐκτάσεως ἀρχαιολογικὸν ὕλικόν καὶ νὰ τὸ παρουσιάσῃ μετ' ἐμφανοῦς ἐπιτυχίας εἰς τὸν παρόντα τόμον. Δικαίως θὰ ἠδύνατό τις νὰ τὴν παραβάλλῃ πρὸς τὴν «ἀνδρείαν γυναῖκα» τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Παρ. 31, 10). Ἡ δὲ συγκινητικὴ ἀφιέρωσις τοῦ βιβλίου τῆς («στὰ κατὰ σάρκα τέκνα μου, γαμπρούς, νύφες καὶ ἐγγόνια») δίδει ἀφορμὴν νὰ σκεφθῶμεν μὲ τὴν ἐπιβαλλομένην εἰς θεολόγους

εύαισθησίαν τὰ δυσβάστακτα οἰκογενειακὰ καὶ ὑπηρεσιακὰ βάρη, τὰ ὅποια ἔχει ἐπωμισθῆ, πέραν τῆς φροντίδος διὰ τὴν διατήρησιν ἀδιαπτώτου τῆς υἱείας τῆς, διὰ νὰ δύναται νὰ ἀνταποκρίνεται πλήρως εἰς τὰς πολλαπλὰς ὑποχρεώσεις τῆς, τόσον εἰς τὸν τομέα τῆς συνεχοῦς ἀρχαιολογικῆς ἐνημερώσεως, ὅσον καὶ εἰς τὸν ἐν γένει ἐρευνητικὸν καὶ τὸν διδακτικὸν καὶ βεβαίως καὶ τὸν συγγραφικόν. Ὅθεν, πρέπει νὰ ἐκφραστοῦν συγχαρητήρια εἰς τὴν Καν Χ. καὶ ἡ ευχὴ νὰ διατηρηθῆ ἀκμαία, διὰ νὰ συνεχίσῃ μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου καὶ τῆς αὐτῆς ἐπιτυχίας, τὴν περαιτέρω πολυσχιδῆ δραστηριότητά τῆς.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ν. ΣΙΜΩΤΑΣ

Κ. Κοκκινόφτα, *Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἐπισκόπου Μαρεώτιδος Διονυσίου Κυκκώτη (1887-1942)*, ἔκδ. Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, Λευκωσία 2001, σσ. 248.

Ὁ Κωστῆς Κοκκινόφτας, γνωστὸς ἐρευνητῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Κύπρου, μὲ τὸ νέο του βιβλίον ρίπτει ἄπλετο φῶς στὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση ἐνὸς ἀδελφοῦ τῆς μονῆς Κύκκου, τοῦ Διονυσίου Κυκκώτη, ὁ ὅποιος σπούδασε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1917-1921), ὑπηρέτησε τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του (Κύπρον) ὡς καθηγητῆς καὶ κληρικὸς (κυρίως στὸ ναὸ τῆς Φανερωμένης) (1921-1931), συμμετέσχε στὰ Ὀκτωβριανὰ (1931), ὑπέστη τὰ δεινὰ τῆς ἐξορίας (1931-1932) καὶ τέλος προσέφερε τίς ὑπηρεσίες του στὸ Πατριαρχεῖο Ἀλεξανδρείας ὡς ἱεροκέρυκας, διευθυντῆς τοῦ περιοδικοῦ «Πάνταινος» καὶ ὡς ἐπίσκοπος Μαρεώτιδος (1932-1942). Ὁ συγγραφέας μας δὲν περιορίζεται μόνον στὴν περιγραφὴ τῶν γεγονότων ἀλλὰ δίνει καὶ ἀπαντήσεις σὲ ἀνοικτὰ ἐρωτήματα τῆς ἔρευνας. Π.χ. Γιατί ἡ μονὴ Κύκκου ἤρνεϊτο νὰ ἱκανοποιήσῃ τὸ αἶτημα τοῦ Διονυσίου νὰ ἐργαστεῖ ἐκτὸς τῆς μονῆς ὡς καθηγητῆς ἢ κληρικὸς; Γιατί ἡ ἴδια ἀντιδρῶσε στὴν ἐπίδοση στὸν Διονύσιον τοῦ ὄφφικίου-τοῦ-Οἰκονόμου; Ποίος ὁ ρόλος τοῦ Διονυσίου στὰ Ὀκτωβριανὰ; Ὁ κ. Κοκκινόφτας, ὅταν βρῖσκει εὐκαιρία —καὶ βρῖσκει ἀρκετὲς φορὲς— μᾶς παρουσιάζει καὶ ἄλλες προσωπικότητες τῆς μονῆς Κύκκου, συσχετίζοντας καὶ παραλληλίζοντας τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση τους μὲ αὐτὴ τοῦ Διονυσίου.

Ὅλα τὰ ἀνωτέρω παρουσιάζονται ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Διονυσίου Κυκκώτη» (σσ. 13-116), ὅπου ἐντάσσεται καὶ «Τὸ συγγραφικὸ του ἔργο» (σσ. 93-116), οἱ τίτλοι τοῦ ὁποίου παρατίθενται μὲ κριτήριον τὸ χρόνο ἐκδόσεώς τους στὰ περιοδικὰ «Ἀπόστολος Βαρνάβας» καὶ «Πάν-

ταινος». Σύνολο τίτλων 361 (165 ποιμαντικά, 133 θεολογικά, 37 έρμηνευτικά, 17 κηρύγματα, 9 έθνικου περιεχομένου). 'Ο άναγνώστης ανά πάσαν στιγμήν είναι σέ θέση νά κρίνει τόν τρόπο και τήν έκταση τής προσφορᾶς τοῦ κ. Κοκκινόφτα, ὄχι μόνο μέ βάση τὰ παρατιθέμενα κείμενα τῶν ύποσημειώσεων, ἀλλά και μέ «Ἐγγραφα και δημοσιεύματα» (75+6), πού φιλοξενούνται στό β' μέρος τής έργασίας και καταλαμβάνουν πάνω ἀπό 100 σελίδες (117-225). Κριτήριο τοῦ μόχθου τοῦ συγγραφέα είναι και οἱ Πηγές (ἀρχεακές, Κυπριακός τύπος) και ἡ Βιβλιογραφία (σσ. 227-234). Τό «Εὔρετήριο» ὀνομάτων και πραγμάτων (σσ. 235-247) εὐκολύνει τὰ μέγιστα τὸ έργο τοῦ άναγνώστη και τοῦ έρευνητῆ και καθιστᾶ τήν έργασία εὐχρηστη και λειτουργική.

Ἐνώπιόν μας —έλπίζω πῶς κατέστη φανερό— έχουμε μιᾶ ἀξιοπρόσεκκτη μελέτη πού συνδέεται ὄχι μόνο μέ τήν ἱστορία τής μονῆς Κύκκου, ἀλλά και μέ τήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τής Κύπρου και τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας. Ὅπωςδήποτε ἡ έκδοση ἀνέκδοτου ἀρχεακου ὕλικου αὐξάνει τὸ μέγεθος τής προσφορᾶς τοῦ Κ. Κοκκινόφτα στόν τομέα τής έρευνας και τής ἀναζητήσεως τής ἀλήθειας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΟΝΗΣ

Πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Μ. Φούσκα, *Θεοδώρου Στουδίτη, ΠΝΕΥΜΑ ΚΑΙ ΣΑΡΚΑ, Χειραγώγηση στην Ὁρθόδοξη Πνευματικότητα*, Ἀθήνα 1997, σχ. 24 X 17 ἐκ., σελ. 289.

Ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου είναι κληρικός και ἀκαδημαϊκός δάσκαλος, καθηγητῆς τής Πατρολογίας («τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας ἀπό τοῦ Θ' αἰ. και τῆς Πατερικῆς Θεολογίας»), στό Τμήμα Κοινωνικῆς Θεολογίας τής Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ αἰδεσιμολογιώτατος π. Κωνσταντίνος Φούσκας, σ' αὐτῆ τῆ μονογραφία του έχει ὡς βάση τής μελέτης του τὰ συγγράμματα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου (759-826) και ἐπιχειρεῖ νά ἐκθέσει, κατὰ συστηματικό τρόπο, τῆ διδασκαλία του πού ἀφορᾶ τήν χειραγώγηση στην ὀρθόδοξη πνευματική ζωῆ. Ἡ έργασία αὐτή, ὡς προσπάθεια εἰσχωρήσεως στην πνευματική ἐμπειρία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, γίνεται ἤδη ἀπό τόν ὑπότιτλό της αὐτόνοητα εὐπρόσδεκτη.

Μετά τόν πρόλογο, τὰ περιεχόμενα, τίς συντηήσεις, τίς ἐκδόσεις τῶν έργων τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, τόν πίνακα τῆς βιβλιογραφίας (πηγές και γενική βιβλιογραφία), ἀκολουθεῖ έκτενης εἰσαγωγή (σ. 38-45), ὅπου ὀριοθε-

τείται τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης, γίνεται ἀναφορὰ στὰ ἔργα ποὺ μελετήθηκαν, στὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίσθηκαν, στὶς πηγές, στὶς ἀναφορὲς τοῦ ἱεροῦ πατρὸς γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα καθὼς καὶ στὸ περιεχόμενο καὶ στὴ διάρθρωση τῆς ἐργασίας. Ἀκολουθεῖ τὸ κύριο μέρος τῆς μονογραφίας, τὸ ὁποῖο διαιρεῖται σὲ δέκα κεφάλαια.

Τὸ 1ο κεφάλαιο εἶναι μία «εἰσαγωγικὴ ἀνθρωπολογία τῆς ὀρθοδόξου πνευματικότητας» (σ. 46-64). Σ' αὐτὸ ἐκτίθενται οἱ ἀπόψεις τοῦ ἁγίου Θεοδώρου γιὰ τὸν ἄνθρωπο, τὴ σάρκα, τὴν ψυχὴ καὶ τὴν ψυχοσωματικὴ ἰσορροπία τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου.

Στὸ 2ο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ὁ Σατανᾶς ἀντίδικος τοῦ ἀνθρώπου» (σ. 65-87) περιγράφονται ἡ φύση καὶ οἱ μεθοδεῖες τοῦ πολέμου τοῦ διαβόλου κατὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀπάντησή του στὶς μεθοδεῖες καὶ στὴν πάλη κατὰ τοῦ σατανᾶ μὲ τὴν προστασία καὶ βοήθεια τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Τὸ 3ο κεφάλαιο τιτλοφορεῖται «Ἄμαρτία καὶ πάθη» (σ. 88-106). Περιλαμβάνει τὴ «φυσιολογία» καὶ τὶς συνέπειες τῆς ἁμαρτίας, ἐκθέτει τὰ σαρκικὰ πάθη καὶ περιγράφει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπερνικήσεώς τους.

Τὸ 4ο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Οἱ ἁμαρτίες» (σ. 107-134) ἀσχολεῖται μὲ συγκεκριμένες ἁμαρτίες τοῦ ἀνθρώπου: πρὸς τὸ Θεό, ἐκεῖνες ποὺ βλάπτουν αὐτὸν ποὺ τὶς τελεῖ, ἡδονὴ καὶ ἡδονές, ἐγωϊσμό καὶ ὑπερηφάνεια, ἁμαρτίες πρὸς τὸν πλησίον, καθὼς καὶ ἄλλες ἁμαρτίες ποὺ ἐκτίθενται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά.

Τὸ 5ο κεφάλαιο φέρει τὸν τίτλο «Ἡ ἀρετὴ καὶ οἱ ἀρετῆς» (σ. 135-156) καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὴ στουδιτικὴ διδασκαλία περὶ ἀγωγῆς (ἐννοία τοῦ ἀγαθοῦ, ἀγαθὸ καὶ κακό, κτήση τῆς ἀρετῆς) καὶ τὴν πραγμάτωσή της.

Τὸ 6ο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Πνεῦμα καὶ σάρκα» (σ. 157-177) παρουσιάζει α) τὴν ἀντιπαλότητα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς σαρκὸς στὸ ἀνθρώπινο πρόσωπο, β) τὴν «παρακλητικὴ» καὶ κατευθυντικὴ συνδρομὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν πνευματικὴ πρόοδο, γ) τὸ πρόσωπο τοῦ πνευματικοῦ καθοδηγητοῦ καὶ τὶς σχέσεις του μὲ τὰ πνευματικὰ του τέκνα, καθὼς καὶ τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση ὡς χειραγωγία στὴν πράξη.

Στὸ 7ο κεφάλαιο καταγράφονται τὰ «γνωρίσματα, ἡ ἕκταση καὶ ὁ ἔλεγχος τοῦ πνευματικοῦ ἀγώνα» (σ. 178-195). Συγκεκριμένα, ἐκτίθενται οἱ ἀπόψεις τοῦ ἱεροῦ πατρὸς ποὺ ἀναφέρονται στὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὶς διαστάσεις τοῦ πνευματικοῦ ἀγώνα, στὴν ἕκτασή του, ἀλλὰ καὶ στὸν συνεχῆ ἔλεγχο τῆς πορείας ποὺ χρειάζεται νὰ ἀκολουθήσει ὁ πιστὸς ἄνθρωπος σ' αὐτὴν τὴν προσπάθεια.

Στὸ 8ο κεφάλαιο ἐπισημαίνεται «ὁ πνευματικὸς ἀγὼνας τοῦ πιστοῦ» ὡς

άπαραίτητο στοιχείο για τη νίκη (σ. 196-218). Συγκεκριμένα, αναφέρεται στη θέση του Ιερού πατρός ότι η νίκη στον πνευματικό αγώνα είναι δυνατή και ότι ο άθλητής του καλού αγώνα έχει ως συναθλητή του τον Θεό, τον Ίησοῦ Χριστό και τους αγίους. Ὁ πνευματικός αγώνας ἐκτός τῶν ἐπιτυχιῶν ἔχει καὶ ἀποτυχίες, ἀλλὰ στὸ τέλος ἔρχεται τὸ στεφάνωμα τῶν νικητῶν, ἀφοῦ, ὅπως ἐπισημαίνει χαρακτηριστικὰ ὁ συγγραφέας, «οἱ ἀγῶνες καὶ οἱ ἀμοιβές εἶναι ποσὰ εὐθέως ἀνάλογα» (σ. 214).

Τὸ 9ο κεφάλαιο ἀναφέρεται στὶς «ἀναβαθμίδες τοῦ ἑξαγιασμοῦ» (σ. 219-261) καὶ εἶναι τὸ ἐκτενέστερο ὄλων. Συγκεκριμένα, καταγράφονται δέκα βαθμίδες μὲ ἀλφαβητικὴ σειρά: ἀγάπη πρὸς τὸ Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο, ἀσκητικῆς ζωῆς μικρογραφία, δακρῶν χάρισμα, ἐργήγορη, εἰρήνη, μετάνοια καὶ ἐξομολόγησις, νηστεία, προσευχή, ταπεινοφροσύνη, ὑπακοή καὶ ὑπομονή.

Τὸ τελευταῖο 10ο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Ἡ πνευματικὴ ὀλοκλήρωση τοῦ προσώπου» (σ. 262-289) ἀναφέρεται στὴν ἔννοια καὶ ἔκτασις τῆς πνευματικῆς ὀλοκληρώσεως, στὶς δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου γιὰ πνευματικὴ ὀλοκλήρωση, στὴν ἐκκλησιολογικὴ διάστασις τῆς ζωῆς καὶ τῆς πνευματικῆς καρποφορίας τῶν πιστῶν, στὴ μαρτυρία τῶν ἁγίων ὡς ἀπόδειξις πνευματικῆς ὀλοκληρώσεως, στοὺς τρόπους καὶ στὰ μέσα τῆς πνευματικῆς ὀλοκληρώσεως, στὴ μίμησις τοῦ Χριστοῦ καὶ τέλος στὴν καλὴ ἀλλοίωσις, τὴν ὁποία βαθμιαῖα ὑφίσταται ὁ χριστιανὸς στὴν πορεία του πρὸς τὸν ἁγιασμό καὶ τὴ σωτηρία.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ μελέτη κλείνει ἀπτόμα καὶ γίνεται ἰδιαίτερα ἐμφανῆς ἡ ἀπουσία καταγραφῆς τῶν συμπερασμάτων τῆς ἔρευνας τοῦ συγγραφέα, μίας ξενόγλωσσης περιλήψεως καὶ ἐνὸς χρηστικοῦ πίνακα ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.

Ἐστερα ἀπὸ τὴν παρουσίαση τοῦ βιβλίου καὶ βασιζόμενοι στὴν ἐξοικείωσή μας μὲ τὸ σύνολο τῶν στοιδιτικῶν κειμένων καὶ τὴ μελέτη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, θὰ ἐπιχειρήσουμε στὴ συνέχεια νὰ κάνουμε μερικὲς παρατηρήσεις καὶ ἐπισημάνσεις, ποὺ πιστεύουμε ὅτι συνεισφέρουν ἐπικοδομητικὰ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ στὸν καλόπιστο καὶ δημιουργικὸ διάλογο. Εἶναι βέβαιο ὅτι σὲ ὁποιαδήποτε συγγραφικὴ ἀπόπειρα ἕνας τέτοιου εἴδους διάλογος βοηθᾷ οὐσιαστικὰ στὴ διευκρίνισις ὀρισμένων σημείων ἢ στὴν ἀναπλήρωσις ἐνδεχομένων κενῶν καὶ ἐλλείψεων.

1. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν τίτλο τῆς μελέτης «Πνεῦμα καὶ σάρκα» θὰ μπορούσε νὰ εἶχε διατυπωθεῖ διαφορετικὰ, λαμβάνοντας ὑπόψιν τὸ ἐνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου κατὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία. Εἰδικότερα, ὁ ἐπεξηγηματικὸς ὑπότιτλος «χειραγώγησις στὴν ὀρθόδοξη πνευματικὴ ἀπόπειρα» ὁ ὅρος «πνευματικὴ ἀπόπειρα» εἶναι μᾶλλον γενικὸς, ἀσαφής, δάνειος καὶ σὲ κά-

ποιο βαθμό παραπλανητικός. Βεβαίως, η χρήση του τείνει να γενικευθεῖ «παρ' ἡμῖν» και συχνά χρησιμοποιεῖται ἀκόμη και σὲ ἐπίσημα ἐκκλησιαστικά κείμενα.

2. Στὴ μελέτη του ὁ συγγραφέας διαπραγματεύεται πάρα πολλά θέματα, γεγονός που ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μὴ ἐνδελεχῆ και ἐξαντλητικὴ διαπραγμάτευση ὅλης αὐτῆς τῆς ἐκτενέστατης θεματολογίας. Ἀσφαλῶς ὁ περιορισμός τους σὲ λιγότερα θὰ συντελοῦσε στὴν κατανόηση, ἀλλὰ και στὴν καλύτερη ἐμβάθυνση και ἀνάπτυξή τους. Ἡ διαίρεση τῶν ὑπὸ παρουσίαση θεμάτων σὲ δέκα κεφάλαια και ἑκατὸν ἕξι παραγράφους (!) λειτουργεῖ τελικὰ εἰς βάρος τῆς ἐπιζητουμένης ἐνότητας και συνοχῆς τῆς μελέτης. Εἶναι δὲ εὐκολο νὰ δοθεῖ στὸν ἀναγνώστη ἢ ἐντύπωση ὅτι μπροστὰ του ἔχει μία ἐκδοση συντόμων ἄρθρων που ἀναφέρονται σὲ πτυχές τῆς σπουδτικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ. Ἀλλὰ και ἡ παράθεση σὲ κάθε σχεδὸν σελίδα ἐκτενέστατων παραθεμάτων ἀπὸ τὰ κατηχητικά κείμενα τοῦ Θεοδώρου, εἴτε στὸ πρωτότυπο εἴτε σὲ ἐλεύθερη ἀπόδοση, δὲν συνεισφέρει στὴν ἀναμενόμενη ἀνάπτυξη και παρουσίαση τῆς διδασκαλίας του, με ἀποτέλεσμα νὰ μειώνεται ἢ συστηματικὴ και συνθετικὴ ἐκθεση τοῦ περιεχομένου τῶν σπουδτικῶν κειμένων.

Σὲ μία μελέτη αὐτοῦ τοῦ ἐπιπέδου θὰ περιμένε κανεὶς νὰ ὑπάρχουν, ἔστω και σύντομες, ἀναφορὲς σχετικὰ με τὸ ὑπόβαθρο τῆς διδασκαλίας τοῦ ἱεροῦ πατρὸς γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Γιὰ παράδειγμα, ποιά παράδοση ἀκολουθεῖ ὁ ἅγιος Θεόδωρος στὴ διδασκαλία του. Σὲ ποιά σημεία ἐνδεχομένως διαφοροποιεῖται ἀπὸ τοὺς ἄλλους και γιὰ ποιοῦ λόγο ἢ σὲ ποιά σημεία πρωτοτυπεῖ; Εἶναι περισσότερο αὐστηρὸς ἢ ὄχι ἐναντι τῶν προηγηθέντων πατέρων και διδασκάλων του σὲ θέματα πνευματικῆς ζωῆς; Πῶς κατανοεῖ τὴν «ἀκρίβεια» και τὴν «οἰκονομία» στὰ διάφορα θέματα που ἀναπτύσσει και γιατί; Στὰ θέματα αὐτὰ δὲν γίνονται ἀναφορὲς και κατὰ συνέπεια δὲν ἀξιοποιεῖται ἡ ὑπάρχουσα πλούσια σπουδτικὴ βιβλιογραφία (βλ. ἐνδεικτικὰ τὶς μελέτες τῶν J. Leroy, C. Frazee, T. Spidlik, κ.ἄ.).

3. Μία προσωποκεντρικὴ μελέτη, ὅπως ἡ παρούσα, θὰ ἔπρεπε νὰ λάβει ὑπόψη τῆς ὅλα τὰ μέχρι τὴ συγγραφή τῆς ἐκδοθέντα ἔργα τοῦ ἱεροῦ πατρὸς ἢ ἀκόμη ὅσα ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἄμεσο ἐνδιαφέρον με τὴ θεματολογία τῆς. Ἡ ἐπιλεκτικὴ ἀναφορὰ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἢ σὲ τμήματά τους παράλειψη, ἢ ὁποία κατὰ τὴ γνώμη μου ἀλλοιώνει και παρερμηνεῖ τὴ διδασκαλία τοῦ ἱεροῦ πατρὸς. Συγκεκριμένα, στὴ βιβλιογραφία τῶν πηγῶν (σ. 21-22) και σὲ ὀλόκληρη τὴ μελέτη ἀπουσιάζουν και δὲν ἀναφέρονται καθόλου τρεῖς μεγάλες κατηγορίες σπουδτικῶν κειμένων: (α) δύο ἐντυπες συλλογές που περιέχουν 111 συνολικὰ Μεγάλες Κατηχήσεις, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες

είναι διαφορετικές από αυτές που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, (β) πέντε Λόγοι, και (γ) ή αναφορά σε έκκλησιαστικούς ύμνους διαφόρων ειδών που ανέρχονται σε δύο περίπου εκατοντάδες, και βρίσκονται διάσπαρτοι στα λειτουργικά βιβλία των *Μηναίων*, *Τριωδίου*, *Θεοτοκαρίου* και *Παρακλητικής*. Η έπιστημονική έρευνα έχει πρό πολλού καταλήξει και αποδίδει τους περισσότερους από αυτούς τους ύμνους στον άγιο Θεόδωρο. Τα άπουσιάζοντα από την μελέτη κείμενα καλύπτουν περισσότερο από το ένα πέμπτο του συνόλου της συγγραφικής παραγωγής του ίερού πατρός. Νά σημειωθεί, ότι στα παραπάνω συγγράμματα, όχι μόνο δέν γίνονται παραπομπές, αλλά και δέν αναφέρονται αυτά σε κανένα σημείο της μελέτης. (Σχετικά με την έργογραφία και τις εκδόσεις των κειμένων του άγιου Θεοδώρου βλ. την πρόσφατη μελέτη μας *Βίος, συγγράμματα και άκολουθία του όσιου πατρός και όμολογητού Θεοδώρου του Στουδίτου*, έκδ. Όρθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 44-50).

Με βάση την καιρία αυτή παρατήρηση, πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο, ότι ή μελέτη και ή άξιοποίησή τους θα άλλαζε ριζικά την κατάταξη του ύλικού που έπεξεργάστηκε ο συγγραφέας, και κατά συνέπεια, την θεματολογία, την δομή και το περιεχόμενο της έργασίας του, όπως αυτή εμφανίζεται τώρα.

4. Το σύνολο των σπουδιτικων κειμένων (σ. 21-22), που άθροίζονται σε 855 (άντι των πολύ περισσοτέρων), δέν ανταποκρίνεται καθόλου στην πραγματικότητα, με βάση: (α) την παρατήρηση της προηγούμενης παραγράφου, (β) το γεγονός ότι κάποια έργα άριθμούνται δύο φορές (π.χ. ή έπιστολή προς Πλάτωνα στα δογματικά έργα, είναι ή έπιστολή άρ. 57), και (γ) συγκεκριμένα έργα είτε είναι ψευδώνυμα, είτε έχουν μετά βεβαιότητα συνταχθεί μεταγενέστερα (π.χ. *ό κανων εις την αναστήλωσιν των άγιων εικώνων, ή ύποτύπωσις καταστάσεως της μονής του Στουδίου, και οι περι έξαγορεύσεως και των ταύτης διαλύσεων κανόνες*).

Με αυτά τα δεδομένα τόσο ή άθροιση των σπουδιτικων έργων όσο και ή άριθμητική αναφορά στα χρησιμοποιούμενα από τον άγιο Θεόδωρο χωρία από τη θύραθεν και Έκκλησιαστική Γραμματεία (σ. 41-44) είναι ανακριβής και άνεπαρκής.

5. Στην αναγραφή των βραχυγραφιών και σε κάποιο βαθμό της βιβλιογραφίας παρατηρείται άνομοιομορφία και συχνά παραλείπεται άλλοτε ό τόπος και άλλοτε ό χρόνος εκδόσεως των έπιστημονικων σειρων ή των περιοδικων. Εϊδικότερα, για τον πίνακα της βιβλιογραφίας μία άντιπαραβολή των περισσοτέρων τίτλων από βιβλία και άρθρα με τη βιβλιογραφία της πρόσφατης έκδοσης του τόμου 99 της Έλληνικής Πατρολογίας εμφανίζει κα-

ταπληκτική ομοιότητα. Όρισμένοι τίτλοι δὲν ἔχουν ἐλεγχθεῖ οὔτε ἀκόμη ἐὰν ὑφίστανται καὶ στὴ συντριπτικὴ τους πλειοψηφία δὲν ἔχουν ἀξιοποιηθεῖ. Προσθέτομε, ὅτι δὲν ἔχουν διορθωθεῖ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα λάθη στὴ βιβλιογραφία τῆς Πατρολογίας, δεδομένου ὅτι ἐπαναλαμβάνονται ὅπως ἔχουν. Ἐπιπροσθέτως, στὴ βιβλιογραφία δὲν διαχωρίζονται, ὅπως συνηθίζεται, οἱ μελέτες γιὰ τὸν Θεόδωρο ἀπὸ κάποιες κριτικὲς ἐκδόσεις τῶν κειμένων του (λ.χ. οἱ Ἰαμβοὶ ἀπὸ τὸν P. Speck, ὁ κανόνας ἀπὸ τὴν Argo Magri). Ἀκόμη κάποιες σχετικὰ πρόσφατες μελέτες θὰ ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπόψη.

6. Ὁ συγγραφέας σημειώνει ὅτι προσπάθησε νὰ δαμάσει τὶς ἀπόψεις τοῦ Θεοδώρου καὶ νὰ τὶς «*παρουσιάσει ὡς σύστημα Ὁρθόδοξου πνευματικότητας*» (σ. 9). Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἐκθέτει «*ἓνα δικό του σύστημα πνευματικῆς ὁλοκληρώσεως τοῦ ἀνθρώπου*» (σ. 45), τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα μᾶλλον δὲν δικαιώνει τὴν ἀρχικὴ του πρόθεση. Καταρχὴν στὴν ὀρθόδοξη θεολογία δὲν ὑφίσταται κανένα «*σύστημα πνευματικότητας*». Ἀλλὰ καὶ ἡ συγκεκριμένη διατύπωση μᾶς γυρίζει πίσω στὴν περίοδο τῆς βαβυλωνίας αἰχμαλωσίας τῆς θεολογίας μας στὴ δυτικὴ σχολαστικιστικὴ σκέψη καὶ ὀρολογία.

Μία ἀπὸ τὶς κεντρικότερες θέσεις ποὺ διαπνέει ὅλα σχεδὸν τὰ κείμενα τοῦ ἱεροῦ πατρός, εἶναι ἡ διδασκαλία του γιὰ τὴν Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι σῶμα Χριστοῦ. Ἡ ὀργάνωση τῆς μονῆς τῶν Στουδίου, στὴν ὁποία κατηχοῦσε τοὺς μαθητὲς του, εἶναι ἡ μικρογραφία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ κοινοβιακὴ ζωὴ εἶναι κατὰ βάση ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ καὶ δικαιολογημένα ὁ ἱερός πατὴρ κάνει λόγο γιὰ «*κοινοβιακὴ Ἐκκλησία*».

Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἡ χειραγώγηση (ἡ σπουδτικὴ ὀρολογία εἶναι *κατήχηση καὶ μαθητεία*), ὁ πνευματικὸς ἀγώνας καὶ ἡ ὁλοκλήρωση τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ἀδιάλειπτη πορεία ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴν κάθαρση στοῦ φωτισμοῦ γιὰ νὰ ὀδηγήσει στοῦ δοξασμοῦ καὶ τῆς θέωσης, ἐνεργεῖται *στὴν Ἐκκλησία καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία*, τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ. (Ἡ θεία εὐχαριστία καὶ ἡ λειτουργικὴ ζωὴ παραδόξως δὲν ἀναφέρονται στὶς ἀναβαθμίδες ἀγιασμοῦ, βλ. κεφ. 9). Ἄλλωστε ὁ Θεόδωρος σὲ διαφορετικὲς συνάψεις ἐπιχειρηματολόγησε μὲ θαυμάσιες εἰκονικὲς περιγραφὰς ὑπὲρ τοῦ κοινοβιακοῦ τρόπου ζωῆς καὶ ἀσκήσεως, στηριζόμενος στὴν Παύλεια διδασκαλία γιὰ τὴν Ἐκκλησία ὡς σῶμα Χριστοῦ. (Περισσότερα βλ. τὴ μελέτη μας *Ἐκκλησιολογικὲς θέσεις τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου. Ἀϋθεντία καὶ πρωτεῖο*, ἔκδ. Ὁρθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 39-131). Ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πνευματικὴ, καὶ ἡ πνευματικὴ ζωὴ, ἡ χειραγώγηση καὶ ἡ καρποφορία τῶν μελῶν τῆς, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐκκλησιαστικὴ, ἐνταγμένη λειτουργικὰ στὴ ζωὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος.

Κατὰ τὴν πορεία χειραγώγησης στὴν ὀρθόδοξη πνευματικὴ ζωὴ, αὐτὴ

ἀκριβῶς ἢ ἔλλειψη τῆς ἐκκλησιολογικῆς ἀφετηρίας, πραγμάτωσης καὶ ἐσχολογικῆς προοπτικῆς θεωρεῖται, κατὰ τὴν ἐκτίμησή μας, ἓνα σοβαρὸ μειονέκτημα τῆς ὑπὸ κρίσιν ἐργασίας. Τὸ θέμα τῆς σχετικῆς ἐνότητας «Ἐκκλησιολογικὴ διάσταση τῆς ζωῆς καὶ τῆς πνευματικῆς καρποφορίας τῶν πιστῶν» (σ. 269-271) ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν ἀναπτύσσεται διεξοδικά, ἐπιπροσθέτως θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε διαποτίσει ὁλόκληρη τὴν μελέτη. Διαφορετικὰ ἐμφιλοχωρεῖ ὁ κίνδυνος νὰ δοθεῖ στὸν ἀναγνώστη ἢ ἐντύπωση, ὅτι ἡ ὀρθόδοξη πνευματικὴ ζωὴ εἶναι ἀποκλειστικὰ μία ἀτομικὴ καὶ ἰδιωτικὴ ὑπόθεση, μία ἐμπειρία διαφορετικὴ καὶ παντελῶς ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα μὲ τὴν συγκεκριμένη κανονικὴ ὀργάνωση, τὸ πολίτευμα καὶ τὴν λειτουργικὴ τῆς ζωῆ.

* * *

Μία βιβλιοκρισία, μετὰ τὴν παρουσίαση τοῦ κρινομένου βιβλίου καὶ τὸ σχολιασμό του, ὀφείλει νὰ προσφέρει καὶ μία συνολικὴ θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ ἀποτίμηση. Παρὰ τὶς παραπάνω ἐπιμέρους παρατηρήσεις καὶ ἐπισημάνσεις μας, ἡ ἐργασία τοῦ αἰδεσιμολογιωτάτου π. Κωνσταντίνου Φούσκα στὸ σύνολό της κοσμεῖται μὲ πολλὰς ἀρετὲς καὶ ἀρκετὰ θετικὰ στοιχεῖα. Μὲ ὅσα ἀναφέρθηκαν δὲν μειώνεται ἡ ἐκτίμησή μας γιὰ τὴ γνῶση τοῦ σπουδαίου καὶ ἐξόχως ἐνδιαφέροντος θέματος, ὅπως καὶ γιὰ τὸ μόχθο τοῦ συγγραφέα. Ἐναντιβόλα, πρόκειται γιὰ μία πολὺ σημαντικὴ μελέτη, γιὰ μία πρωτότυπη μονογραφία ὅσον ἀφορᾷ στὴ θεματολογία, τὴν ἔκταση, τὴ διάρθρωση καὶ τὴ διαπραγμάτευση τοῦ συλλεγέντος ὕλικου. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ἐδράζεται στὴν καλὴ γνῶση τῶν πηγῶν ποὺ χρησιμοποίησε, τὶς ὁποῖες κατανοεῖ σωστὰ καὶ ἐρμηνεύει μὲ ἐπιτυχία. Ὁ συγγραφέας ἔχει πλήρη ἐπίγνωση τῆς δυσκολίας τοῦ ἐγχειρήματός του. Ἐμφανίζεται ὁμως νὰ εἶναι ἰδιαίτερα ἐξοικειωμένος μὲ τὰ σπουδαιὰ συγγράμματα καὶ κινεῖται μὲ μοναδικὴ εὐχέρεια σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο καὶ τὶς διαφορὲς περιοχὲς τοῦ θέματός του. Ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις του μὲ νηφαλιότητα, ἀντικειμενικότητα καὶ αὐτοτέλεια στὴ διατύπωση τῆς ἐπιστημονικῆς γνώμης. Ὁ λόγος του εἶναι ζωντανὸς καὶ καλλιπεπῆς.

Ἡ μελέτη εἶναι καλογραμμένη, μὲ εἰρμὸ καὶ σαφήνεια. Θὰ μπορούσε ἡ δομὴ της νὰ βελτιωθεῖ σημαντικὰ ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἀλλάξει μὲ τὶς προτεινόμενες συμπληρώσεις καὶ τὶς διορθωτικὲς παρατηρήσεις ποὺ διατυπώθηκαν. Πάντως εἶναι γεγονὸς ὅτι καλύπτει ἓνα ὑπαρκτὸ κενὸ στὴν ὑπάρχουσα ὀγκωδέστατη σπουδαιὴ βιβλιογραφία. Ἄλλωστε ἀπὸ τὴν προσηγηθεῖσα εὐσύνοπτη ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου της καταφαίνεται ἡ σπουδαιότητα τῆς πα-

ρούσης εργασίας. Ἀκόμη, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τὸ βιβλίον εἶναι καλαίσθητο καὶ ἡ ἔκδοσή του προσεγμένη καὶ ἐπιμελημένη, χωρὶς νά λείπουν τὰ λίγα σχετικὰ γλωσσικά καὶ ἑκφραστικά ὀλισθήματα, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ τυπογραφικά ἀβλεπτήματα.

Συμπερασματικά, ἡ παρουσίαση τῆς σπουδιτικῆς διδασκαλίας γιὰ τὴ χειραγώγηση στὴν ὀρθόδοξη πνευματικὴ ζωὴ ὑποδηλώνει τὴν πρωτοτυπία τοῦ θέματος καὶ ἀναδεικνύει τὴ σπουδαιότητα τῆς πάντοτε ἐπικαιρῆς καὶ ἀναγκαίας ἀνατροφοδότησῆς μας ἀπὸ τὶς ἀστείρευτες πηγὲς τῶν ἁγίων Πατέρων. Συγχαίρουμε καὶ εὐχαριστοῦμε, ἀπὸ καρδίας, τὸν πολλὰ κοπιάσαντα συγγραφέα, τὸν σεβαστὸ ἀκαδημαϊκὸ δάσκαλο καὶ πρωτοπρεσβύτερο π. Κωνσταντῖνο Φούσκα. Δοξολογοῦμε τὸν ἐν Τριάδι Θεὸ καὶ τὸν ὄσιο Θεόδωρο Στουδίτη, γιὰ τὴν ἦρθε στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας μίᾳ ἀκόμη ἀξιόλογῃ ἐπιστημονικῇ μελέτῃ γιὰ ἕνα ὁμολογουμένως μεγάλο «χειραγωγό» τῆς ὀρθόδοξου πνευματικῆς ζωῆς. Ἐκτιμοῦμε ὅτι ἡ ἐργασία αὕτη ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο καὶ πολυτιμότερο βοήθημα, συνάμα, ἐξόχως ἐνδιαφέρον καὶ ἐποικοδομητικὸ ἀνάγνωσμα γιὰ τοὺς φιλοπάτορες καὶ φιλέρευτους ἀναγνώστες, ἀλλὰ καὶ γιὰ κάθε ἐνδιαφερόμενο συνάδελφό μας, ὁ ὁποῖος ἀναζητᾷ νά πλουτίσει «*μυριοπλασίως*» ἀπὸ τὸν ἀδαπάνητο πλοῦτο τῆς ὀρθόδοξου πατερικῆς θεολογίας. Γιὰ αὐτοὺς τοὺς λόγους καὶ συνιστοῦμε θερμότατα τὴ μελέτη τῆς.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΑΘ. ΤΣΙΓΚΟΣ